અનુકરણીય

આ નાનકડી ચોપડી એક પુરુષાર્થી, વિશાળ દૃષ્ટિવાળા જૈન સાધુએ, પોતે સ્થાપેલા 'સર્વ-ધર્મ-ઉપાસના મંદિર'ની પ્રેરણા તરીકે લખેલી છે. હું આનું છું કે ગુજરાતના બધા જ સંસ્કારી વાચકો આને વાંચશે. ખાસ જૈન વાચકો જ આને વિશેષરૂપે આવકારશે. કેમ કે આમાં નવી ઢબની બધી દલીલો વાપરીને જૈન ધર્મનું સર્વોપરિપણું સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, અને જૈન લોકોને આટલો સંતોષ આપ્યા પછી, એમને નવી પ્રેરણા માટે તૈયાર કર્યા છે કે આજના યુગના માનવીઓએ પોતપોતાના વાડામાંથી બહાર નીકળ્યે જ છૂટકો.

આ નાની ચોપડીમાં દુનિયાના બધા ધર્મોનો અચ્છો ખ્યાલ આપ્યો છે અને એ બધા વિષે આદર અને આત્મીયતા કેળવવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે. મને લાગે છે કે વાચકોને બધા ધર્મોની માહિતી આમાં આપી છે એના કરતાં વધારે હોવી જોઈએ. છતાં જેટલી છે તેટલી ઉપયોગી છે જ.

આપણે ભૂલવું ન જોઈએ કે હિંદુ સંસ્કૃતિમાં ઉછરેલા સામાન્ય લોકોને બધા ધર્મો વિષે સામાન્ય આદર

જૂના ... ...
સહેજે ખાડા થયા હતા. ...
લોકો અને પ્રજાના ભરોસો તેથી ધર્મો વચ્ચે
...ન થઈ ગયું અને રાજદ્વારી વૃત્તિવાળા લોકો
...ભૂતક સંકુચિત સમજણ કરવા લાગ્યા. આજે
...માનમાં આવ્યો છું તે મહાકાવ્ય સહિત હો
છે.

સર્વધર્મ-સમભાવની વાત હિંદુ સંસ્કૃતિના પાયામાં
...હિંદુઓને આ વાત સહેજે ગળે ઊતરે છે. બીજા
સમજાવવા માટે આપણે શું કરી શકીએ એ એક
...પ્રશ્ન છે. એને માટે જુદી જ જાતનું સાહિત્ય તૈયાર
પડશે.

મૂર્તિપૂજા વિશે આપણે તટસ્થ રહીએ એ જ આજે
...રસ્તો છે. ઈશ્વરની ભક્તિ માટે મૂર્તિની જરૂર નથી.
...ણે ત્યાં પણ એ જાતના વચનો છે. છતાં રોમન
...લિક, બૌદ્ધ અને હિંદુઓ મૂર્તિપૂજાથી ટેવાયેલા છે.
પ્રાચીનકાળમાં મૂર્તિપૂજા સાથે ઘણાં અનિષ્ટો સમાજમાં
...ી ગયા હતા. તેથી ઇસ્લામ જેવા ધર્મોએ અને પંથોએ
...ર્તિપૂજાનો વિરોધ કર્યો. આજે એ જૂના દોષો રહ્યા નથી
...ી મૂર્તિપૂજા વિશે આપણે તટસ્થ રહીએ તો બસ છે.

(૧) ધ્યાન માટે મૂર્તિ રાખવી અને (૨) નવડાવવા ધોવડાવવા અને ખવડાવવાનો આનંદ મેળવવા માટે મૂર્તિપૂજા કરવી એ નોખી વસ્તુ છે. એટલે આપણે તો આ વિષયમાં તટસ્થ રહીએ તો સારું.

મુનિ સંતબાલજી સંતપરંપરાને વરેલા છે. ઠીક ઠીક રૂઢિવાદી છે. એટલે એમનો ઉપદેશ જૈનસમાજને સ્વાભાવિક રીતે ગમવાનો જ. તેઓ જ્યારે સુધારા સૂચવે છે ત્યારે સમાજે એમની વાત પ્રસન્નતાથી વધાવી લેવી જોઈએ. તેઓ રાજનીતિમાં પણ પ્રવેશ કરે છે. એમાં તો રાજદ્વારી લોકોની જ સલાહ મંત્ર થવાની છતાં એમની એટલી વાત તો સાચી છે કે ધર્મપુરુષોએ રાજનીતિના ક્ષેત્રમાં તટસ્થ રહે હવે પાલવે નહિ.

મુનિ સંતબાલજીની બધી પ્રવૃત્તિ શુદ્ધબુદ્ધિ પ્રેરિત છે. એટલે એને વિશે મનમાં આદરની ભાવના રહે છે.

આ ચોપડી વાંચી જૈનધનિકો જો ભિન્નધર્મી લોકોને અપનાવવાનું શરૂ કરે, તે તે ધર્મના ગરીબોને આર્થિક મદદ કરવા લાગે તો સમજી શકાય કે મુનિજીની વાત હવે અસરકારક થવા લાગી છે ખરી.

રાજઘાટ
નવી દિલ્હી — કાકા કાલેલકર
તા. ૯-૧-૬૮

પ્રાસંગિક

ૐ મૈયા

જેમ ખેતરમાં 'બી' નાખવા પહેલાં ખેતરને સારી પેઠે ખેડવું પડે છે અને 'બી' ઊગ્યા પછી પણ આસપાસના ઝડપથી ઊગતા ઘાસને નિંદવું પડે છે, તેમ વ્યક્તિગત અને સમાજગત જીવનમાં પણ ખેડવાની અને નિંદવાની એમ બન્ને ક્રિયાઓ વિવેકપૂર્વક કરવી જ પડે છે. તેમ ન કરવામાં આવે તો મબલખ પાકનો લાભ નહીં, ખાતર અને મહેનત ગમેય હોય તોયે ન મળી શકે.

માનવ શરીર ઉત્તમ ખેતર છે. જેમાંથી મોક્ષમાર્ગનો મબલખ પાક ઊતરી શકે છે માત્ર એના મનમાં વિશ્વ વિશાળ દૃષ્ટિનું ખાતર મળવું જોઈએ. ચારિત્ર્યલક્ષી સંસ્કારોનો માફકસર વરસાદ મળવો જોઈએ. અને સાથોસાથ એમાં સંત, સેવકસંસ્થા અને જનસંસ્થાઓની મહેનત પણ ભળવી જોઈએ. આટલું થયા પછી પણ જો ખેડાણ અને નિંદામણ યોગ્ય ન હોય તો મબલખપાક (મોક્ષનો)

બચી ન શકાય. આજની દુનિયાને એ બન્ને ક્રિયાઓની અનિવાર્ય જરૂરત છે. જો એ બે ક્રિયાઓ નહીં થાય તો ધર્મનાઅનુગમો અથવા સંપ્રદાયો કે જેમના દ્વારા શોધન અને નિંદામણની ક્રિયાઓમાં મદદ મળવાની છે, તે નહીં મટે. એટલું જ નહીં બલ્કે ધર્મસંપ્રદાયો પોતે પણ દુનિયાનાં વિચારક પરિબળોની નફરતને પાત્ર બની જશે. આથી એક બાજુ ધર્મસંપ્રદાયોને પરસ્પર સાંકળવા પડશે અને તેમાં પેઠેલી સાંપ્રદાયિકસંકીર્ણતાઓને સાફ કરવી પડશે. આ કામ એકાએક સાફ નહીં થાય. [illegible] વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગો પણ કરવા જોઈશે.

ગાંધીજીએ [illegible] જીવનમાં જાતે અને સામુદાયિક
વનનાં સંશોધન માટે જે સત્યઅહિંસાના પ્રયોગો કર્યા
તે વાસ્તવિક ધર્મના-અથવા સત્યઅહિંસાના જ વૈજ્ઞાનિક
ગો હતા. તેમને જૈનપરિભાષામાં કહીએ તો 'આત્મસંયમ'
ભૂમિકા જગતને પૂરી પાડી છે. હવે તેમના પ્રયોગોને
ગા વધુ જનારે એક યા બીજા સંદર્ભમાં
રાજચંદ્ર કહે છે તેમ 'દમ સંયમ અને આત્મસંયમ'
ન્ને ભૂમિકાઓ ગાંધીજીનું અનુસંધાન સાધીને આપણ
ા જોઈશે.

વિભાગ (કે જે ભાલનળકાંઠા પ્રયોગ પ્રવૃત્તિઓનું એક કેન્દ્ર છે, તે)માં ફોટુભાઈ ને નિમિત્તે સર્વધર્મ ઉપાસના મંદિરની મંગલ શરૂઆત થઈ છે. જ્યાં મૂર્તિ નહીં પણ સર્વધર્મ સાકાર રૂપ બનતાં વાક્યો, શ્લોકો અને સીડી પ્રતીકોના ચકચિતર-સ્વીકાર ભાવનાં સૂત્રો જોવા મળશે.

આમ સદ્ભાગ્યે 'ભાલનળકાંઠા પ્રયોગે' સર્વધર્મ ઉપાસના મંદિરદ્વારા ખેડાણ અને શુદ્ધિ પ્રયોગો દ્વારા-સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગો દ્વારા નિર્માણના સાચા નમૂનાઓ વિશ્વ ચોગાનમાં છતા કર્યા છે. જિજ્ઞાસુ વાચકો આ નાનકડી પુસ્તિકાદ્વારા તે વાત સમજીને આ મહાન પ્રયોગના પોતાનો સક્રિય સાથ પુરાવશે એવી અપેક્ષા છે. ભાઈશ્રી ધનરાજજીએ 'લક્ષ્મી પુસ્તક ભંડાર'દ્વારા આ પુસ્તિકા પ્રગટ કરી એ દૃષ્ટિએ આજના માનવજગતને ભારતના માધ્યમે-અને ભારતમાંય આ બાબતમાં મોખરે રહેલા ગુજરાતમાંના ભાલનળકાંઠા પ્રયોગના-માધ્યમે એક નોંધપાત્ર વિશ્વલાભનું નિમિત્ત બનાવવામાં પોતાનો નમ્ર અને યત્કિંચિત્ ફાળો આપ્યો છે, એમ કહ્યા વિના રહી શકાતું નથી.

સર્વધર્મ ઉપાસના

•

રાજકારણની પકડ

આ.જે વધી વિજ્ઞાન, સાહિત્ય અને ધર્મ ઉપર પણ
ારણે પકડ જમાવી છે. અર્વાચીન યુગના પ્રખર
નેક આ આનંદદર્શક જેહાદીઓએ અનેરીઆ સાથે જે
કરેલા 'સદ્ગંભા વિજ્ઞાનનો પ્રયોગ નહીં કરીએ.'
ારને રાજકારણીય ફંદામાં લોકનેતાઓએ ઝોંપ્યાં
ા જપાનના નાગાસાકી અને હીરોશિમા તારાજ થયાં.
નેઆને નિરુપાય બનેલા અણુબોમ્બ ફેંકવા ગયેલા એક
ાનિક આખરે ગમગ ગુમાવી બેઠો. એવું જ સાહિત્ય-
ાવું છે. દુનિયામાં આજે જે સાહિત્ય પ્રતિષ્ઠા પામી
ક છે, તે રાજકારણ અને મૂડીવાદનું ઓશિયાળું નથી!
ને ભારત પાકિસ્તાનના ભાગલા પડાવનાર અને ભાગલા
ાવ્યા પછી એક ધર્મને માનનાર માનવો, બીજા ધર્મને
ાનનાર માનવો તરફ નફરત ધરાવતા કેટલી હદે થયા!
એ વિચાર શું કરવા જેવો નથી? ભારતમાં પાકિસ્તાનમાંથી
આવેલી લાખો માણસોની હારમાળા દુનિયા દૃષ્ટિએ ધર્મ-
નામને નીચે પાડનારી નથી? અને તેથી જ આપણે
એવા ધર્મની આશા રાખીએ કે જે ધર્મ કોઈથી નફરત
ન કરે એટલું જ નહીં બલ્કે માનવમાત્ર-ઉપરાંત નાના

આ રીતે વિચારતાં ધર્મ એ સંપ્રદાય નથી. ધર્મ એ ક્રિયાકાંડ કે તીર્થયાત્રાઓ નથી. ધર્મ એ તો વ્યક્તિગત, સમાજગત અને સમષ્ટિગત જીવન સાથે અકાટ્ય પરિવાર ધરાવતી મહાનદી છે. માનવી ખોરાક વગર ઘણો સમય જીવી શકે. પાણી વિના અમુક સમય જીવી શકે. અરે હવા અને પ્રકાશ વિના પણ કલ્પના કરતાં માનવું પડે કે કાંઈક જરૂર જીવી શકે. પરંતુ ધર્મ વિના માનવી એકક્ષણ પણ નહીં જીવી શકે. આથી જ કહેવાયું છેઃ ધર્મેણ હીનાઃ પશુભિઃ સમાના' ધર્મ વિના માનવ જાનવર તો શું, તેથીય બદતર બની શકે છે.

આવા ધર્મનું મૂળ લક્ષણ આ છે કે 'સત્ય નથી તો ધર્મ જ શાનો !' એટલે કે સત્ય એ જ ધર્મ છે. સત્ય એ જ આત્મા અને સત્ય એ જ પરમાત્મા હોવાથી ધર્મનો મુખ્ય સંબંધ આત્મા-પરમાત્મા સાથે સંકળાયેલો છે. આત્મા-પરમાત્મા સાથે ખનીજ, પાણી, વાયુ, અગ્નિ, વનસ્પતિથી માંડી કે માનવ સુધી જોઈએ તો નાનામોટા જીવ માત્ર આત્મા પરમાત્મા સાથે જોડાયેલા છે. એથી માનવું પડે છે કે વિશ્વનાં પ્રાણીમાત્ર ધર્મસાથે સીધી કે આડકતરી રીતે જોડાયેલાં છે.

૬

માનવની વિશેષતા

આમ આ માનવ જેટલું મનોમંથન કરી શકે
તેટલું જગતનો બીજો કોઈપણ દેહધારી મનોમંથન
શકતો નથી. સોક્રેટિસે આથી જ ગ્રંથપાઠના પયગામ'
ટીકા કરતાં એ મતલબનું કહ્યું : 'માનવ જગતનાં બીજ
જાણે.મૃત્તિકાનો વાસી કોઈ, માનવની દરજ્જો ઘણી મોટી છે

ખરેખર જો આમ જ હોય અને સાચે જ આ
જ છે તો 'જીવો જીવસ્ય જીવનં' નહીં પણ 'માનવ
સર્વજીવાનામ્ રક્ષકઃ' બનવો જોઈએ.

ભારતની જગતતુલના

જગતની તુલનામાં ભારતની રાષ્ટ્રીય મહત્તા
દૃષ્ટિએ છે. અમેરિકાની 'સર્વધર્મ પરિષદ'ની
પરથી યુવાન સ્વામી વિવેકાનંદે જ્યારે દુનિયા
ભરેલા ધર્મપ્રેમી લોકો આગળ 'બહેનો અને ભા
રૂપે સંબોધન કર્યું

નાં સૂત્રો માત્ર વાંચ્યાં, સાંભળ્યાં કે પીધાં જ નહોતાં. રગેરગમાં પચાવી ઉતાર્યાં હતાં.

મહર્ષિદયાનંદ આ જ ઋષિમુનિ ત્યાગી-સંત મહંત ભક્તોની ભારતભૂમિમાં પેદા થઈ શકે કે જેણે બ્રહ્મચર્યની પ્રતિમાથી પીપેલા કાયને પણ પચાવવા શરીર દ્વારા ભગીરથ પ્રયાસ કર્યો. જોકે આખરે તેઓ પૂર્ણ સહજ ભલે ન થયા. પણ કેંક નાસ્તિકોમાં આસ્તિકતા તો જરૂર ભરી શક્યા. મૂર્છારૂપ બનેલાં નરનારીઓમાં વીરતાની ચેતના ફૂંકી સૌને સજીવન કર્યાં.

સ્વામીરામતીર્થ જ્યારે હિમાલયનાં ગિરિશૃંગો પર ઘૂમતા ઘૂમતા આત્મમસ્તીમાં ચઢીને તેમને આહ્વાહન કરે છે ત્યારે તે ઉત્તુંગ શિખરો પણ ધરાશાયી થવા માંડે છે. આનંદ રેલાતું તો ત્યાં પૂછવું જ શું ?

આ બધાનો આ યુગનો સહજ પરિપાક —એ જ ગાંધીજીનું ભારતમાં પેદા થવું છે. શ્રી અરવિંદ, રામકૃષ્ણ પરમહંસ, સ્વામી રામતીર્થ, સ્વામી વિવેકાનંદ, મહર્ષિદયાનંદ, શ્રીમદ્રાજચંદ્ર અને ગાંધીજી આ યુગે અને આ સંક્રાંતિકાળે આ જ ભારતવર્ષમાં, જન્મ્યા, અને જગતને નવી

મુખકે આપી દીધું ;

' ભારતનો ઉદ્ધાર ભારત મારફતે થશે. '

ભારત એટલે કોણ ?

ભારત એટલે દુનિયાની સર્વપૂર્ણઓનો હિત
. હમણાં જ ખ્યાંત થતાં વર્તમાનપત્રોમાંથી આવેલા
યા : ' ડૉ. રામમનોહર લોહિયાના મુખ્ય બે સ્વપ્ન
એ હતું કે વિશ્વસરકાર બને.' વિશ્વસરકાર તો
સે બનવાની જ. માટે તો સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ બ
ને તેવું એક પરાક્રમ તો દુનિયા સામે સિદ્ધ કર્યું
કે ત્રીજું વિશ્વયુદ્ધ હજુ થવા દીધું નથી, અને એ
ના પંડિત જવાહરલાલનો ભારત પ્રતિનિધિ તરીકે
ભૂતપૂર્વ છે જ.

રાજકારણીય ક્ષેત્રની મર્યાદા

આખરે રાજકારણીયક્ષેત્રની મર્યાદા છે જ. અને
રાજકારણીયક્ષેત્રની મર્યાદાના કુંડાળામાં રહી
નિયાના રાજકીય સવાલો ચર્ચે છે; એટલું જ

નહી સ્પષ્ટએ કબૂલી મૂકી મા.ફિર, કાફિર અને ગૈતક ભારતી અખબારનું ક્ષર્ત પણ પોતાને માટે ઠાસે કરે છે. ખરેખર ભારતી દુનિયાની ચિન્તાનો એમને વેંચાતા કર્તા 'નહીં' અથવા, નહી તેમાં અને નહી ઝઘડતા કેમ?' એવી તેની ત્રિકુટા છે.

આપણે શો સમજી લઈએ

ભારત દ્વારા જગત કલ્યાણ થવાનું હોય અને તે થવા સર્જાયેલું છે તો આપણે ભારતની પોતાની અસલી આધ્યાત્મિકતા ખરાખર ઓળખી લેવી જોઈએ. ભારતની અસલી આધ્યાત્મિકતા 'વ્યાપક ધર્મ ભાવના'ની છે. ભારતનું દુનિયાના કોઈ પણ દેશને દરેકમાં ભાવના પાડું લઈ ભારતનું સત પણ 'ધર્મ' જ છે. અનાદિકાળથી ભારત એક ધર્મપ્રધાન રાષ્ટ્ર છે. ભારતે હજારો વર્ષોથી પોતાની આગવી સંસ્કૃતિ અખંડપણે જાળવી રાખી છે. તે પણ આવી વ્યાપક ધર્મભાવનાથી જ.

દુનિયાના ધર્મો અને ભારત

દુનિયાભરમાં નાનો કે મોટો કોઈપણ ધર્મ એવો નથી કે જેને ભારતે ન અપનાવ્યો હોય! અને દુનિયામાં

કોઈપણ ધર્મ એવો પણ નથી કે જેણે સ્વવિકૃતિ કાઢવાનું સાચું ઔસડ ભારતમાંથી ન મેળવ્યું હોય! થોડાં વર્ષો પહેલા જ ભારતની આંતરરાષ્ટ્રીય નગરી મુંબઈમાં એક જગત આખાનું ખ્રિસ્તી મહાસંમેલન મળી ગયું. જેમાં તે પંથના રોમન કેથોલીક મહાન ધર્મગુરુ શ્રી પોપસાહેબ પધારેલા. તેમણે કબૂલ્યું: 'હવે એકલા ખ્રિસ્તીધર્મના અભ્યાસથી નહીં ચાલે હિન્દુધર્મનો અભ્યાસ પુણ ઊંડાણથી અને જિજ્ઞાસાથી કરવો પડશે.'

હિન્દુધર્મ એટલે શું?

અરબસ્તાનમાં રહેતા હિંદુસ્તાનના મુસ્લિમને ત્યાંના મુસલમાનો 'હિન્દુ' જ કહે છે. એ રીતે જોતાં હિન્દુધર્મ એટલે 'માત્ર હિન્દમાં જન્મેલા ધર્મો જ નહીં પણ હિન્દભૂમિમાં વિકસેલો દુનિયાનો કોઈપણ ધર્મ' 'હિન્દુધર્મ' જ ગણી શકાય. ગાંધીજી આ દષ્ટિએ સર્વોચ્ચ હિન્દુ હતા. તેમને કોઈએ પૂછેલું. તેના જવાબમાં તેમણે સાફ કહેલું: 'હું હિન્દી ખરો, પણ તેનાય પહેલાં તો હું હિન્દુ છું' મતલબ એમને મન હિન્દદેશ કરતાંય હિંદુધર્મ મોટો હતો. આથી જ તેમના 'જયહિન્દ' માં 'જયધર્મ' જ

હિન્દમાં પેદા થયેલા ધર્મો

આ દેશમાં ત્રણ મહાનધર્મો પેદા થયા : (૧) વૈદિક ધર્મ (૨) જૈનધર્મ અને (૩) બૌદ્ધધર્મ. બૌદ્ધધર્મે એશિયામાં પગલાં માંડ્યા ત્યારથી અને ધીમે ધીમે બૌદ્ધધર્મનું આખુંયે સ્થાન ફરી ગયું. આથી હવે આ દેશમાં પેદા થયેલા અહીં મૂળભૂત બે ધર્મો :– (૧) વૈદિક અને (૨) જૈન. આ બેના પ્રમાણમાં પણ ઘણું અંતરમાં જૈનધર્મ મોખરે રહ્યો એટલે વૈદિકધર્મના ઘણાખરા એકસૂત્રમાં સૌથી વધુ ફાળો જૈનધર્મનો નિર્વિવાદપણે છે. આ.વ જગદ્‌ગુરુ શંકરાચાર્યે ઉલટે બૌદ્ધધર્મ અને જૈનધર્મનો પ્રબળવિરોધ ચલાવ્યો પણ પોતે જ સર્વ માની તથા 'પ્રચ્છન્નબૌદ્ધ' અને કૂટસ્થ કહી અનેકાંતવાદની ટીકા ઉપસ્થિત કરી તેમના જ શિષ્ય રામાનુજાદિ આચાર્યોએ તેમના જ કેવલાદ્વૈત સિદ્ધાંતનાં અનેકવાદો સાથે સાથે ખાંડી કરી દીધાં. દા.ત. વિશિષ્ટાદ્વૈત, દ્વૈત, દ્વૈતાદ્વૈત, શુદ્ધાદ્વૈત વગેરે. હું તો વિશ્વમંથ ગીતામાં જ જૈનધર્મનો આત્મા પોષેલો અનુભવી રહ્યો છું. ગાંધીજી કહે છે.– 'મારા પર ત્રણ મહાપુરુષોનો પ્રભાવ છે :–(૧) શ્રીમદ્‌રાજચંદ્ર, (૨) કાઉન્ટ ટોલ્સ્ટોય અને (૩) શ્રી રસ્કિન. તેમાં સૌથી વધુ પ્રભાવ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનો છે. તે શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જૈનધર્મના જ ખેરખાં હતા.

રાજ્યદ્વારા ક્રાન્તિની અવળીક્રાન્તિમાંથી રશિયા અને રશિયા-
માંથી નીકળેલ સામ્યવાદને સાચી લોકશાહી તરફ વાળવાનો
જગતમાં મળેલો મોકો પણ એળે ચાલ્યો ગયો. પાકિસ્તાનને
કોમવાદમાંથી બહાર કાઢી સાચા રાષ્ટ્રવાદ તરફ લઈ જવાની
કર્નલ નાસેરની કલ્પના અટકી પડી. અને કોમવાદના અનિષ્ટે
ચીનના સામ્યવાદની દોસ્તી બાંધી. આમાંથી અધમ-
સામ્રાજ્યવાદ પાંગરે તેમાં નવાઈ નથી.

સંયુક્તરાષ્ટ્રસંઘ અને ભારત

સંયુક્તરાષ્ટ્રસંઘને પણ ભારતની રાજ્યસંસ્થાદ્વારા
સક્રિયતટસ્થપણાની પૂરવણી મળતી હતી, તેમાં આથી મોટી
ક્ષતિ થઈ. આથી દુનિયાને બહુ મોટી ખોટ ગઈ છે. કારણ
કે સામ્યવાદી જૂથ અને સંસ્થાનવાદીજૂથમાં દુનિયાના
રાજ્યમાંધાતાઓએ જેમ દુનિયાના બે ભાગ પાડ્યા છે તેમ
સંયુક્તરાષ્ટ્રસંઘના પણ બે ભાગ પાડ્યા છે. પરિણામે
તાજેતરમાં આરબ-ઇઝરાયલ યુદ્ધ થયું. અને વિયેટનામમાં
વર્ષોથી લગાતાર યુદ્ધ ચાલે છે. તેને સંયુક્તરાષ્ટ્રસંઘ
અટકાવી શકતો નથી. એટલું જ નહિ દુનિયાની આશારૂપ
ભારત પર પણ ચીને અને પછી પાકિસ્તાને છડેચોક આક્ર-
મણો કર્યાં. ચીનના આક્રમણથી પંડિતજીના હૃદયને

મળતા રહેશે પાયેં. મિત્રોની તરફ રાજ્યવિજેતે ફાવ
દેં કર્યો. ભારતને પૂરો ન્યાય તેમાં નહોતો મળતો એમ
તેણે તેને મરજીયાત રીતથી લીધો. પણ ચીને એ કરારને
ધૂળ ચાટતો કર્યો અને પાકિસ્તાનને પંજાબી ભારત પર
આક્રમણ કરાવ્યું. સદ્ભાગ્યે ભારતની તેમાં જિત થઈ.
ભારત સરકારની કાબૂવણ ભરી નેતાગીરી તથે ભારતીય
પ્રજાને અને ભારતીય સૈનિકોએ ઘણા મજબૂત રીતે
ટક્કર મારી આ ક્રમનુ પાકિસ્તાનને પણ ભૂલી
નાખ્યું. આમ તાશ્કંદમાં મૈત્રી-કરારની વિશ્વ-પૂરતી
મેળવીને રાજની સંમતિ આપી. એટલું જ નહિ પણ
'તાશ્કંદકરાર' રહિ વિરોધ પરિણામ પોતાને પરત રીતે
ભારતીય રાજનીતિના વિચાર પર ઇતિહાસ ભારી વિશ્વ
ઘૈરી. આમ સરકારે ભારતે પોતાની અહિંસાવાદ-
નીતિનું પોતું જરૂર નિભાવી રાખ્યું છે, પણ અહિં-
સાવાદનીતિનો આધાર ધીરે ધીરે ક્ષીણ થતો જાય છે.
અણુશક્તિમાં ભારત નહીં જ બનાવે એ આગ્રહ શુદ્ધ
બનવાને માટે મોટો બનતો જાય છે. સંરક્ષણખર્ચ
આયોજનમાં રોજ વધી પડતું જાય છે. મોંઘવારીનું
વજન પ્રજા જનતાને માથે વિરાટ બનતું જાય છે. આમ
ભારતનું નૈતિકબળ આંતર રાષ્ટ્રીય રાજ્યોને નિયંત્રણની
દિશામાં ઘટતું જાય છે. તે જ રીતે ભારતના રાજ્યોને

અને સ્વાર્થીઓની પ્રવૃત્તિ સંસ્થાઓની આડે આવરણ
ખડી થઈ જવા પામી છે. તેને માટે તે કેવળ; પ્રકાશિત અને
મર્યાદિત જરૂરીની પૂર્તિ કરવા ખડી થઈ જશે. આમાંથી
જ ભારતના રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક અને નૈતિકજગતે
ભીડી દઈએ અને દેશ દુનિયાનું કલ્યાણ થઈ જશે. આ
આ થશે તો જ કે જે આધ્યાત્મભાવનાનો લોક પરિવારે
ભારતના આપણે અત્યારમાં કામ કરતાં થશે તો.

હવે આપણે એ ભૂમિકા ઉપર આવી પહોંચી શકાય કે ભાર-
તના આપણે દુનિયાના આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય અને
નૈતિકક્ષેત્રોની શુદ્ધિ અને પુષ્ટિ થવાની છે તે માત્ર
ભારતની વ્યાપક ધર્મભાવના દ્વારા અને ભારતના ગ્રામ
વસ્તી વાટે દ્વારા. આનો અર્થ જ એ થયો કે એવા
ગામોમાં ઉપાસના મંદિરની જરૂર છે કે જેની સાથે વિશ્વ
માંના માનવમાનવની દેવાની ભૂમિ જોડાયેલી હોય અને
આર્થિક સામાજિક, રાજકીય અને નૈતિકક્ષેત્રોમાં પડેલા
વિવિધધર્મોના અનુયાયીઓ તે તે ક્ષેત્રોનાં કામ સાથે સંકળાયેલા
હોય!

અને એક ધર્મને સાધીશું, તો એકની આવી વફાદારીથી આપોઆપ બધા ધર્મો સધાઈ જશે.

સર્વધર્મ કે સ્વધર્મ ?

આથી 'સર્વધર્મ' ઉપાસનાની વાત કરવાને બદલે સ્વધર્મ ઉપાસનાની વાત જ કરવી જોઈએ. ગીતા જેવા વિશ્વગ્રંથે એથી જ કહ્યું છે:

'શ્રેયાન્ સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્ સ્વનુષ્ઠિતાત્'
સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ, પરધર્મો ભયાવહઃ'

એટલે બીજા ધર્મો કરતાં સ્વધર્મમાં મરવું બહેતર, પણ પરધર્મે જીવવું નહીં સારું !

સમાધાન

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર જરા વધુ વિચારતાં તરત જડી રહે છે. હું ન ભૂલતો હોઉં તો કવિવર નાનાલાલે મત અને પંથની જેમ 'ધર્મો અનેક છે રે' એમ પણ કહ્યું છે, માત્ર કવિવર જ એક કવા છે. આ કોઈ નવી વાત નથી. સ્વામી વિવેકાનંદજીને વિદેશમાં કોઈએ પૂછેલું ત્યારે તેમણે જણાવેલું:

સાહિત્યો અપનાવી શકે છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘમાં પણ બધાં દેશો પરસ્પર કટ્ટર રીતે વિરોધી વિચારો ધરાવતા છતાં સાથે સભ્યો તરીકે રહી શકે છે. આર્થિકક્ષેત્રમાં પણ એકમેકને મદદકર્તા બની શકે છે. આમ જો આર્થિક, રોટીબેટી વ્યવહાર (સામાજિક) રાજકીય વગેરે બાબતોમાં એકમેકનો સહકાર રહી શકે છે તો ધર્મભેદોના ઝઘડા શા માટે જોઈએ?

ઉર્દૂ ભાષાના કવિ ઇકબાલ કહે છે, તે વાત સાચી છે જ.

"મજહબ નહીં શીખાતા, આપસમેં વૈર રખના
મજહબ યહી શીખાતા, આપસમેં પ્યાર રખના.

સાચો ધર્મ કદી વૈર કરાવતો નથી, તે તો પ્યાર કરાવે છે. હા; માનવની પ્રાથમિકકક્ષાનો કાળ હતો, ત્યારે નોખાં નોખાં સ્થાનોની એકાગ્રતા બરાબર જમાવવા માટે 'સામાનો ધર્મ જુદો, આપણો ધર્મ જુદો' એવા ભેદો ભલે પડયા પણ હવે માનવજાત એટલી તો આગળ વધી જ છે કે તે પોતાના જન્મજાત ધર્મ તરફ બહુમાન ધરાવે છે, તેવું જ બીજાના જન્મજાત ધર્મ તરફ પણ બહુમાન ધરાવી શકે. જેમ એક ઘરમાં રહેવા છતાં પણ એક જણ લાડુ અને બીજો જણ પ્રેમપૂર્વક થુલી ખાઈ બેઉ જમણનો લહાવો લઈ શકે છે તેમ એક જ ઘરમાં

તેમ જ નીગ્રો જાતિમાં ઇસ્લામ અને ખ્રિસ્ત બન્નેય ધર્મો છે

ને અમ.જનો કરતા જ્યાં બે અમુ ભૂલો થતી સામાજિક
નીતિ ભાવતા કેમ ન ઝાંખ થશે? અથવા એવી જ
જીવન જીવીને ભલા ધર્મો પોતાના જ છે એમ વિશિષ્ટ
નક કેમ ન ભાજુ થશે? એ વિશ્વવાત્સલ્યનું એકમાત્ર
ન આને રાખે તો સાંપ્રદાયિકોની વિવિધતાનું સૌંદર્ય
વ્યવહારમાં બરાબર રીતે સાચવી શકશે. આને
વિશ્વમાંથી એકતા ખોળી કાઢવાનો ઉદ્યમ મોટો છે. આને
હું વ્યક્તિગત અને સામાજિક જીવનની સમતુલા માટે હું
ક્રમો મૂકું છું. (૧) ધર્મસહિત નીતિ (૨) સહિત
આત્મસહિત ધર્મ (૩) વિશ્વવાત્સલ્યસહિત સહિત અધ્યાત્મ
(૪) ક્રાંતમુક્તિસહિત વિશ્વવાત્સલ્ય.

આજના જગતના મુખ્ય ધર્મો

આજના જગતના મોટા (એટલે સંખ્યામાં મોટા) માત્ર ચાર છે :– (૧) બૌદ્ધ ધર્મ (૨) ખ્રિસ્તી ધર્મ ઇસ્લામ ધર્મ અને (૪) હિંદુધર્મ. દુનિયાની માનવ-ના ચારેય વર્ગો આ ચાર ધર્મોમાં સમાઇ જાય છે. આર્યજાતિ મુખ્યત્વે હિન્દુધર્મમાં સમાઈ જાય છે. ક જાતિ મુખ્યત્વે ઇસ્લામધર્મમાં સમાવેશ પામે છે. સ જાતિ મુખ્યત્વે ખ્રિસ્તધર્મ પાળતી હોય છે. અને યાના ભારતેતર દેશોમાં મુખ્યત્વે બૌદ્ધધર્મ દેખાય છે.

તેમ જ નીચી જાતિમાં ઇસ્લામ અને ખ્રિસ્ત અન્યેય ધર્મો છે

બીજા પણ બે ધર્મો જનસંખ્યામાં નાના હોવા છતાં પોતપોતાની વિશિષ્ટતા ધરાવતા હોવાથી તે બંનેને લીધા વિના પણ છૂટકો નથી. તેમના નામ છે: (૧) જરથોસ્તી ધર્મ અને (૨) જૈન ધર્મ

ભારતની અસીમ મહત્તા

આપણે અગાઉ જોઈ ગયા તેમ ભારતની અસીમ મહત્તા અહીં પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણરૂપે પ્રગટ જણાય છે. ઈરાનમાં પેદા થયેલો જરથોસ્તી ધર્મ ઈરાનમાં નહીંવત છે થયો, પણ ભારતમાં તો એનું ગૌરવ અસાધારણ રીતે ખીલી ઊઠ્યું. જે હેમચંદ્રાચાર્યના અને ગાંધીજીના ગુજરાતે એ ધર્મના અનુયાયીઓનું સ્વાગત કર્યું, તે સંખ્યામાં સદાય અલ્પ રહ્યા છતાં, તેમ ગુજરાતને કારણે આખાયે ભારતમાં તે ધર્મના મૂળતત્ત્વનો દેશવ્યાપી આદરભર્યો સ્વીકાર થયો.

'અહુંભોગ નહીં' બનાવવાના નિરધાર પાછળ એ તત્ત્વ છે.'

અને સમાજમાં રહેતા જ્યાં બે જણ જુદા જુદા સાંપ્રદાયિક ધર્મોનો આનંદ કેમ ન લઈ શકે? અથવા એથી પણ આગળ જઈને બધા ધર્મો પોતાના જ છે એવો વિશિષ્ટ આનંદ કેમ ન માણી શકે? જો નિરપેક્ષસત્યનું એકમાત્ર ધ્યેય સામે રાખે તો સાપેક્ષસત્યોની વિવિધતાનું સૌંદર્ય વ્યવહારમાં બરાબર તેવો સાધક ઝીલી શકશે. આજે વિવિધતામાંથી એકતા ખોળી ચાલવાનો ઉત્તમ મોકો છે. આને માટે વ્યક્તિગત અને સામાજિક જીવનની સમતુલા માટે હું ચાર તબક્કાઓ મૂકું છું. (૧) ધર્મલક્ષી નીતિ (૨) સક્રિય અધ્યાત્મલક્ષી ધર્મ (૩) વિશ્વવાત્સલ્યલક્ષી સક્રિય અધ્યાત્મ અને (૪) કષાયમુક્તિલક્ષી વિશ્વવાત્સલ્ય.

આજના જગતના મુખ્ય ધર્મો

આજના જગતના મોટા (એટલે સંખ્યામાં મોટા) ધર્મો માત્ર ચાર છે:– (૧) બૌદ્ધ ધર્મ (૨) ખ્રિસ્તી ધર્મ (૩) ઈસ્લામ ધર્મ અને (૪) હિંદુધર્મ. દુનિયાની માનવ-જાતના ચારેય વર્ગો આ ચાર ધર્મોમાં સમાઈ જાય છે દા.ત. આર્યજાતિ મુખ્યત્વે હિન્દુધર્મમાં સમાઈ જાય છે. સેમેટીક જાતિ મુખ્યત્વે ઈસ્લામધર્મમાં સમાવેશ પામે છે. મોંગોલ જાતિ મુખ્યત્વે ખ્રિસ્તધર્મ પાળતી હોય છે. અને એશિયાના ભારતેતર દેશોમાં મુખ્યત્વે બૌદ્ધધર્મ દેખાય છે.

તેમ જ નીચી જાતિમાં ઉદ્ભવ અને ભિન્ન જન્મેલ ધર્મો છે

બીજા પણ બે ધર્મો જનસંખ્યામાં નાના હોવા છતાં પોતપોતાની વિશિષ્ટતા ધરાવતા હોવાથી તે બન્નેને લીધા વિના પણ છૂટકો નથી. તેમનાં નામ છે: (૧) જરથોસ્તી ધર્મ અને (૨) જૈન ધર્મ

ભારતની અસીમ મહત્તા

આપણે અગાઉ જોઈ ગયા તેમ ભારતની અસીમ મહત્તા અહીં પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણરૂપે પ્રગટ જણાય છે. ઈરાનમાં પેદા થયેલો જરથોસ્તી ધર્મ ઈરાનમાં નહીંવત થયો, પણ ભારતમાં તો એનું ગૌરવ અસાધારણ રીતે ખીલી ઊઠ્યું. જે હેમચંદ્રાચાર્યના અને ગાંધીજીના ગુજરાતે એ ધર્મના અનુયાયીઓનું સ્વાગત કર્યું, તે સંખ્યામાં સદાય અલ્પ રહ્યા હતા, તેથી ગુજરાતને કારણે આખાયે ભારતમાં તે ધર્મના મૂળતત્ત્વનો દેશવ્યાપી આદરભર્યો સ્વીકાર થયો.

'અહુંમોન નહીં બનાવવાના નિરધાર પાળવા એ તત્ત્વ છે.'

અને સમાજમાં રહેવા છતાં એ જાણુ જુદા જુદા સાંપ્રદાયિક ધર્મોનો આનંદ કેમ ન લઈ શકે? અથવા એથી પણ આગળ વધીને બધા ધર્મો પોતાના જ છે એવો વિશિષ્ટ આનંદ કેમ ન માણી શકે? જો નિરપેક્ષસત્યનું એકમાત્ર ધ્યેય સામે રાખે તો સાપેક્ષસત્યોની વિવિધતાનું સૌંદર્ય વ્યવહારમાં બરાબર તેવો સાધક ઝીલી શકશે. આજે વિવિધતામાંથી એકતા ખોળી ચાલવાનો ઉત્તમ મોકો છે. આને સારુ વ્યકિતગત અને સામાજિક જીવનની સમતુલા માટે હું ચાર તબક્કાઓ મૂકું છું. (૧) ધર્મલક્ષી નીતિ (૨) સક્રિય અધ્યાત્મલક્ષી ધર્મ (૩) વિશ્વવાત્સલ્યલક્ષી સક્રિય અધ્યાત્મ અને (૪) કષાયમુકિતલક્ષી વિશ્વવાત્સલ્ય.

આજના જગતના મુખ્ય ધર્મો

આજના જગતના મોટા (એટલે સંખ્યામાં મોટા) ધર્મો માત્ર ચાર છે:– (૧) બૌદ્ધ ધર્મ (૨) ખ્રિસ્તી ધર્મ (૩) ઇસ્લામ ધર્મ અને (૪) હિંદુધર્મ. દુનિયાની માનવ-જાતના ચારેય વર્ગો આ ચાર ધર્મોમાં સમાઇ જાય છે દા.ત. આર્યજાતિ મુખ્યત્વે હિન્દુધર્મમાં સમાઈ જાય છે. સેમેટીક જાતિ મુખ્યત્વે ઇસ્લામધર્મમાં સમાવેશ પામે છે. મોંગોલ જાતિ મુખ્યત્વે ખ્રિસ્તધર્મ પાળતી હોય છે. અને એશિયાના ભારતેતર દેશોમાં મુખ્યત્વે બૌદ્ધધર્મ દેખાય છે.

તેમ જ તેના વ્યક્તિનો પ્રકાશ અને મિલન અનેક કર્યો છે

અતિ જ્ઞાન જ્યાં છે ધર્મો અત્યારસુધી નાના રૂપ ધર્યા પેગમ્બરોના ઉપદેશના પ્રમાણે ઇસ્લામ તે જગતને દીધા વિના પણ પૂરો નથી. તેમનાં નામ છે: (૧) જરથોસ્તી ધર્મ અને (૨) જૈન ધર્મ

ભારતની અસીમ મહત્તા

આટલું અમારે કહેવું નથી કેમ ભારતની અસીમ મહત્તા અહીં પણ પ્રગટ પ્રમાણપૂર્વક પ્રગટ જણાય છે. ઈરાનમાં પેદા થયેલો જરથોસ્તી ધર્મ ઈરાનમાં નહીં ટકી શક્યો, પણ ભારતમાં તો એનું ગૌરવ અસાધારણ રીતે ખીલી શક્યું. જે હિન્દુસ્તાનના અને ગુજરાતના રાજાઓએ એ ધર્મના અનુયાયીઓનું સ્વાગત કર્યું, તે ધન્યવાદને પાત્ર ગણાય. તેમ ગુજરાતને ફાળે ભારતમાં એ ધર્મના મૂળતત્ત્વો દેખાડી આદરપૂર્વક સ્વીકાર કર્યો.

'અનુયાયી નહીં બનાવવાનો નિર્ધાર પાળવો એ તત્ત્વ છે.'

જરથોસ્તી ધર્મે પોતાના માજદયસ્ની ધર્મસ્તુતિમ સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે :– આ ધર્મ શસ્ત્રોને છોડાવનારો છે સદ્‌ગત દાદાભાઈ નવરોજીએ જે કોંગ્રેસ (રાષ્ટ્રીય મહાસભા) નો પાયો નાખેલો તેમાં 'શાન્તિમય અને બંધારણીય રીતે ઝઘડાઓ પતાવવાની વાત' તેના બંધારણમાં મૂકાઈ છે. એ એનું જીવંત પ્રમાણ છે. અલબત્ત ચીન અને પાકિસ્તાન જેવાં પડોશી રાષ્ટ્રોના લશ્કરી દબાણોને કારણે ભારત બધાં હથિયારો છોડવવાની કે ઓછાં કરવાની વિશ્વમાર્ગદર્શક પહેલ કરી શક્યું નથી એ સાચું. વળી હવે અણુબૉંબ પણ ભારતે બનાવવો જોઈએ એવો અવાજ ભારતમાં ઊઠયો છે. પરંતુ આનું કારણ તો આપણે અગાઉ જોઈ ગયા તેમ સત્તાદ્વારા સમાજપરિવર્તનના જગવ્યાપી પ્રવાહમાં ભારત તણાયું છે અને ધર્મધુરધરો સત્ય અહિંસાના ગાંધી પ્રયોગોની તૈયાર ભૂમિકા છતાં પરિગ્રહ, પ્રાણ, અને પ્રતિષ્ઠાને હોડમાં મૂકી આગળ વધવા અને કોંગ્રેસને સત્તાદ્વારા સમાજપરિવર્તનના અવળીક્રાન્તિના માર્ગથી તેને પાછી વાળવા તત્પર થઈ શક્યા નથી, તે મુખ્ય કારણ છે. એટલે જ સર્વધર્મ ઉપાસનાના કાર્યક્રમને મહત્ત્વ આપવાની વાત મોખરે આવે છે.

જૈન ધર્મનો મૂળ સિદ્ધાંત

આ દૃષ્ટિએ આપણે જૈનધર્મના મૂળસિદ્ધાંત અહિંસાની મૌજૂદગીને અનુસંધાન આપવા પ્રયત્નો કરીએ. અત્યારના જમાનાના લોક આજનાં ધોરણોથી નહીં સ્વીકારવાની હદ, નહીં તેનું અનુચિત અનુકરણ થીસ કે નહીં વિચારણા દૃષ્ટિએ. પણ એ આપણે જૈનધર્મનો 'અહિંસા પરમોધર્મ' જેવો લોક વિચાર અને તેનું અમલથી ઐતિહાસિક ભૂમિકાનો કોઈ ઊંડે ઉતરીને જોઈએ તો એમ માન્યા વિના ચાલતું નથી. આથી પણ એટલે કે અત્યારના મુખ્યત્વે સિદ્ધ-ધર્મ પણ ઉદયમાન વિચાર જ્યારે જે તેમ જૈનધર્મના એ મૂળ સિદ્ધાંતને મહત્તા આપી છે.

જે વેદધર્મ યજ્ઞયાગાદિ નિમિત્તની પશુહિંસાવિધિને મુખ્ય ગણ્યો એ જ વેદધર્મે 'અહિંસા પરમોધર્મઃ'ની વાત અપનાવી લીધી અને આગળ કહ્યું તેમ બીજા જૈન વિષ-યમાં સાંખ્યયોગી જુગુપ્સા પ્રવર્તિત ન 'હિંસ્યાત્' એમ કહી અહિંસાપાલને આત્મસાત કરી લીધી. એ સ્પષ્ટ બતાવે છે કે હિંદુધર્મે સ્વીકાર કરી છે. આજ વિશાળ હિન્દુ વર્તમાન સ્વરૂપમાં સાંપ્રત સમુદાયમાં વેદધર્મના અહિંસાપાલન એવા વૈષ્ણવ ઇતિહાસમાં જન્મ પામ્યા. અને જ્યારે

જરથોસ્તી ધર્મે પોતાના માજદયસ્ની ધર્મસ્તુતિમાં સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે :– આ ધર્મ શસ્ત્રોને છોડાવનારો છે. સદ્ગત દાદાભાઈ નવરોજીએ જે કોંગ્રેસ (રાષ્ટ્રીય મહાસભા)નો પાયો નાખેલો તેમાં 'શાન્તિમય અને બંધારણીય રીતે ઝઘડાઓ પતાવવાની વાત' તેના બંધારણમાં મુકાઈ છે. એ એનું જીવંત પ્રમાણ છે. અલબત્ત ચીન અને પાકિસ્તાન જેવાં પડોશી રાષ્ટ્રોના લશ્કરી હુમલાઓને કારણે ભારત બધાં હથિયારો છોડવાની કે ઓછાં કરવાની વિશ્વમાર્ગદર્શક પહેલ કરી શક્યું નથી એ સાચું. વળી હવે આણુબોંબ પણ ભારતે બનાવવો જોઈએ એવો અવાજ ભારતમાં ઊઠયો છે. પરંતુ આનું કારણ તો આપણે અમારૂં એમ ગયા તેમ સત્તાદ્વારા સમાજપરિવર્તનના જગવ્યાપી પ્રવાહમાં ભારત તણાયું છે અને ધર્મધુરંધરો સત્ય અહિંસાના ગાંધી પ્રયોગોની તૈયાર ભૂમિકા છતાં પરિગ્રહ, પ્રાણ, અને પ્રતિષ્ઠાને હોડમાં મૂકી આગળ વધવા અને કોંગ્રેસને સત્તાદ્વારા સમાજ-પરિવર્તનના અવળી ક્રાન્તિના માર્ગથી તેને પાછો વાળવા તત્પર થઈ શકવા નથી, તે મુખ્ય કારણ છે. એટલે જ સર્વધર્મ ઉપાસનાના કાર્યક્રમને મહત્ત્વ આપવાની વાત મોખરે આવે છે.

જૈન ધર્મનો મૂળ સિદ્ધાંત

આ દૃષ્ટિએ આપણે જૈનધર્મના મૂળસિદ્ધાંત અહિંસાની બીજુરતને અગ્રસ્થાન આપવા સમર્થ બનીએ. આપણા આજના જેટલા આગવા ગ્રંથોમાં નથી મોટીશ્વરોની કદર, નથી તેવું અનુસંધિત અનુસંધાન જોઈએ કે નથી વિધવિધાન દૃષ્ટિબિંદુ. પણ જો આપણે જૈનધર્મનો 'અહિંસા પરમોધર્મ' જેવો મહા વિચાર અને તેણે ભજવેલો ઐતિહાસિક ભૂમિકાનો ફાળો લઈને ચાલીએ તો એમ માન્યા વિના ચાલતું નથી. ભારતે પણ એટલે કે આપણા મુખ્યધર્મે પણ ચોક્કસ રીતે અપનાવી છે તેમ જૈનધર્મના એ મૂળ સિદ્ધાંતને મહત્તા આપી છે.

જે વેદધર્મ યજ્ઞયાગાદિ નિમિત્તની પશુવધવિધિને મુખ્ય ગણતો એ જ વેદધર્મે 'અહિંસા પરમોધર્મઃ'ની વાત અપનાવી લીધી અને આગળ કહ્યું તેમ બીજા જેવા વિશ્વ-બંધમાં સાધ્વીઓની પૂજ્યતા પ્રવર્તન્તે ન પંડિતાઃ' એમ કહી અનેકાંતવાદને આવકાર કરી લીધો. એ સ્પષ્ટ બતાવે છે કે હિંદુધર્મે કમાલ કરી છે. આજ નિષ્પક્ષપાત હિન્દુ વર્તમાન યુગમાં ગાંધીજી જેવા મહાત્માએ વેદધર્મના અહિંસાપ્રધાન એવા વૈષ્ણવ કુટુંબમાં જન્મ પામ્યા. અને જગતને

જરથોસ્તી ધર્મે પોતાના માજદયસ્ની ધર્મસ્તુતિમાં સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે :– આ ધર્મ શસ્ત્રોને છોડાવનારો છે. સદ્‌ગત દાદાભાઈ નવરોજીએ જે કોંગ્રેસ (રાષ્ટ્રીય મહાસભા) નો પાયો નાખેલો તેમાં 'શાન્તિમય અને બંધારણીય રીતે ઝઘડાઓ પતાવવાની વાત' તેના બંધારણમાં મુકાઈ છે. એ એનું જીવંત પ્રમાણ છે. અલબત્ત ચીન અને પાકિસ્તાન જેવા પડોશી રાષ્ટ્રોના લશ્કરી દબાણોને કારણે ભારત બધાં હથિયારો છોડવવાની કે ઓછાં કરવાની વિશ્વમાર્ગદર્શક પહેલ કરી શક્યું નથી એ સાચું. વળી હવે અણુબોમ્બ પણ ભારતે બનાવવો જોઈએ એવો અવાજ ભારતમાં ઊઠયો છે. પરંતુ આનું કારણ તો આપણે અગાઉ જોઈ ગયા તેમ સત્તાદ્વારા સમાજપરિવર્તનના જગવ્યાપી પ્રવાહમાં ભારત તણાયું છે અને ધર્મધુરંધરો સત્ય અહિંસાના ગાંધી પ્રયોગોની તૈયાર ભૂમિકા છતાં પરિગ્રહ, પ્રાણ, અને પ્રતિષ્ઠાને હોડમાં મૂકી આગળ વધવા અને કોંગ્રેસને સત્તાદ્વારા સમાજપરિવર્તનના અવળીક્રાન્તિના માર્ગથી તેને પાછી વાળવા તત્પર થઈ શક્યા નથી, તે મુખ્ય કારણ છે. એટલે જ સર્વધર્મ ઉપાસનાના કાર્યક્રમને મહત્ત્વ આપવાની વાત મોખરે આવે છે.

જૈન ધર્મનો મૂળ સિદ્ધાંત

આ દૃષ્ટિએ આપણે જૈનધર્મના મૂળસિદ્ધાંત અહિંસાની ભૂમિકાને અવસ્થાન આપવા પ્રયાસમાં કરીએ. અલબત્ત આજના મોટા ભાગના જૈનોમાં નથી ઐતિહાસિકોની કદર, નથી તત્ત્વ બહુશ્રુત અનુસંધાન નથી કે નથી વિશ્વવિશાળ દૃષ્ટિકોણ. પણ જો આપણે જૈનધર્મનો 'અહિંસા પરમોધર્મ' પાછળ કેવો વિચાર અને કેવું અંતરંગ ઐતિહાસિક ભૂમિકાનો સંબંધ હતો તે શોધીશું તો એમ માન્યા વિના ચાલશું નહીં. બલ્કે પણ એટલે કે આજના મુખ્ય વૈદિક-ધર્મે પણ યોગ્યતાના વિના અપનાવ્યો છે તેમ જૈનધર્મના એ મૂળ સિદ્ધાંતને મહત્તા આપી છે.

જે વેદધર્મ યજ્ઞયાગાદિ નિમિત્તની પશુવધવિધિને મુખ્ય માનતો એ જ વેદધર્મે 'અહિંસા પરમોધર્મઃ'ની વાત અપનાવી લીધી અને અમારું કહ્યું તેમ ગીતા જેવા નિષ્-પક્ષ ગ્રંથમાં લખનારાઓ 'પૂજ્યપાદ્ પ્રવર્તન્તે ન પશુઃ' એમ કહી અનેકાંતવાદને આત્મસાત કરી લીધો. એ સ્પષ્ટ બતાવે છે કે હિંદુધર્મે કમાલ કરી છે. આવા નિષ્ઠાવાન હિન્દુ વર્તમાન યુગમાં ગાંધીજી છતાંએ વેદધર્મના ભક્તિપ્રધાન એવા વૈષ્ણવ કુટુંબમાં જન્મ પામ્યા. અને જગતને

જરથોસ્તી ધર્મે પોતાના માજદયસ્ની ધર્મસ્તુતિમ
સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે :– આ ધર્મ શસ્ત્રોને છોડાવનારો છે.
સદ્‌ગત દાદાભાઈ નવરોજીએ જે કોંગ્રેસ (રાષ્ટ્રીય મહાસભા)
નો પાયો નાખેલો તેમાં 'શાન્તિમય અને બંધારણીય રીતે
ઝઘડાઓ પતાવવાની વાત' તેના બંધારણમાં મુકાઈ છે. એ
એનું જીવંત પ્રમાણ છે. અલબત્ત ચીન અને પાકિસ્તાન
જેવાં પડોશી રાષ્ટ્રોના લશ્કરી દબાણોને કારણે ભારત બધાં
હથિયારો છોડવવાની કે ઓછાં કરવાની વિશ્વમાર્ગદર્શક પહેલ
કરી શક્યું નથી એ સાચું. વળી હવે અણુબૉમ્બ પણ
ભારતે બનાવવો જોઈએ એવો અવાજ ભારતમાં ઊઠયો છે.
પરંતુ આનું કારણ તો આપણે અગાઉ જોઈ ગયા તેમ
સત્તાદ્વારા સમાજપરિવર્તનના જગવ્યાપી પ્રવાહમાં ભારત
તણાયું છે અને ધર્મધુરંધરો સત્ય અહિંસાના ગાંધી પ્રયો-
ગોની તૈયાર ભૂમિકા છતાં પરિગ્રહ, પ્રાણ, અને પ્રતિષ્ઠાને
હોડમાં મૂકી આગળ વધવા અને કોંગ્રેસને સત્તાદ્વારા સમાજ-
પરિવર્તનના અવળીક્રાન્તિના માર્ગથી તેને પાછી વાળવા
તત્પર થઈ શકયા નથી, તે મુખ્ય કારણ છે. એટલે જ
સર્વધર્મ ઉપાસનાના કાર્યક્રમને મહત્ત્વ આપવાની વાત
મોખરે આવે છે.

જૈન ધર્મનો મૂળ સિદ્ધાંત

આ દૃષ્ટિએ આપણે જૈનધર્મના મૂળસિદ્ધાંત અહિંસાની ચીજવટને અગ્રસ્થાન આપવા લલચાઈએ છીએ. અલબત્ત આજના મોટા ભાગના જૈનોમાં નથી ગાંધીપ્રયોગોની કદર, નથી તપનું સામુદાયિક અનુસંધાન ગૌરવ કે નથી વિશ્વવિશાળ દૃષ્ટિકોણ. પણ જો આપણે જૈનધર્મનો 'અહિંસા પરમોધર્મ' વાળો ઠોસ વિચાર અને તેણે ભજવેલી ઐતિહાસિક ભૂમિકાનો સંદર્ભ લઈને ચાલીશું તો એમ માન્યા વિના ચાલતું નથી. ભારતે પણ એટલે કે ભારતના મુખ્યવૈદિક ધર્મે પણ લોકમાન્ય ટિળક જણાવે છે તેમ જૈનધર્મના એ મૂળ સિદ્ધાંતને મહત્તા આપી છે.

જે વેદધર્મ યજ્ઞયાગાદિ નિમિત્તની પશુવધવિધિને ક્ષમ્ય ગણતો એ જ વેદધર્મે 'અહિંસા પરમોધર્મઃ'ની વાત અપનાવી લીધી અને અગાઉ કહ્યું તેમ ગીતા જેવા વિશ્વ-ગ્રંથમાં સાપેક્ષપ્રયોગો પૃચ્છાભાવા પ્રવદન્તિ ન પંડિતાઃ' એમ કહી અનેકાંતવાદને આત્મસાત કરી લીધો. એ સ્પષ્ટ બતાવે છે કે હિંદુધર્મે કમાલ કરી છે. આવા નિષ્ઠાવાન હિન્દુ વર્તમાન યુગમાં ગાંધીજી સદ્ભાગ્યે વેદધર્મના ભક્તિપ્રધાન એવા વૈષ્ણવ ઘરાનામાં જન્મ પામ્યા. અને જગતને

જરથોસ્તી ધર્મે પોતાના માજદયસ્ની ધર્મસ્તુતિમાં સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે :– આ ધર્મ શસ્ત્રોને છોડાવનારો છે. સદ્‌ગત દાદાભાઈ નવરોજીએ જે કોંગ્રેસ (રાષ્ટ્રીય મહાસભા)નો પાયો નાખેલો તેમાં 'શાન્તિમય અને બંધારણીય રીતે ઝઘડાઓ પતાવવાની વાત' તેના બંધારણમાં મુકાઈ છે. એ એનું જીવંત પ્રમાણ છે. અલબત્ત ચીન અને પાકિસ્તાન જેવાં પડોશી રાષ્ટ્રોના લશ્કરી હુમલાઓને કારણે ભારત બધાં હથિયારો છોડવવાની કે ઓછાં કરવાની વિશ્વમાર્ગદર્શક પહેલ કરી શક્યું નથી એ સાચું. વળી હવે અણુબોંબ પણ ભારતે બનાવવો જોઈએ એવો અવાજ ભારતમાં ઊઠયો છે. પરંતુ આનું કારણ તો આપણે અગાઉ જોઈ ગયા તેમ સત્તાદ્વારા સમાજપરિવર્તનના જગવ્યાપી પ્રવાહમાં ભારત તણાયું છે અને ધર્મધુરંધરો સત્ય અહિંસાના ગાંધી પ્રયોગોની તૈયાર ભૂમિકા છતાં પરિગ્રહ, પ્રાણ, અને પ્રતિષ્ઠાને હોડમાં મૂકી આગળ વધવા અને કોંગ્રેસને સત્તાદ્વારા સમાજપરિવર્તનના અવળીક્રાન્તિના માર્ગથી તેને પાછી વાળવા તત્પર થઈ શક્યા નથી, તે મુખ્ય કારણ છે. એટલે જ સર્વધર્મ ઉપાસનાના કાર્યક્રમને મહત્ત્વ આપવાની વાત મોખરે આવે છે.

...ય છાયે. અલબત્ત
...ના જૈનોમાં નથી આંધીપ્રયોગોની કદર,
...િક અનુસંધાન ગૌરવ કે નથી વિધવિધાન
...આપણે જૈનધર્મનો 'અહિંસા પરમોધર્મ'
... અને તેણે અજવેલી ઐતિહાસિક
...નિ સાધીયું' તો એમ માન્યા વિના
...પણ એટલે કે ભારતના મુખ્યવૈદિક-
...દિક જણાવે છે તેમ જૈનધર્મના
...ા આપી છે.

...ાદિ નિમિત્તની પશુવધવિધિને ધર્મ
'અહિંસા પરમોધર્મ': ની વાત
...ાકે કહ્યું' તેમ ગીતા જેવા વિશ્વ-
...ાલા પ્રવર્તન્તિ ન પંડિતાઃ' એમ
...ાત કરી લીધી. એ સ્પષ્ટ બતાવે
...ી છે. આવા નિષ્ઠાવાન હિન્દુ
...ભાગે વેદધર્મના અહિંસાપ્રધાન
...જન્મ પામ્યા. અને જગતને

[illegible] ધર્મ
[illegible] છે – આ બધું [illegible]
[illegible] (ઉપ્રૂત [illegible]
[illegible] 'કુનિઝમ અને ન[illegible]
[illegible]
[illegible] અને [illegible]
[illegible] લોકોને કારણે [illegible]
[illegible] કરવાની નિષ્ફળતા[illegible]
કરી શક્યું નથી એ છે. વળી હવે અણુબૉમ્બ
[illegible] લોકોએ એવો [illegible] આસ્તમા [illegible]
પરંતુ ખરું કારણ તો આપણે [illegible] ગયા
સત્તાદ્વારા સમાજપરિવર્તનના જગવ્યાપી પ્રવાહમાં ભ
ઘસડાયું છે અને ધર્મધુરંધરો સત્ય અહિંસાના સાચી પ્ર
એની સ્થિર ભૂમિકા જ્યાં પરિગ્રહ, પ્રાણ, અને પ્રતિષ્ઠ
હોડમાં ચૂકી આગળ વધવા અને કૉંગ્રેસને સત્તાદ્વારા સમાજ
પરિવર્તનના અરાજકીક્રાન્તિના માર્ગથી તેને પાછી વાળ
તત્પર થઈ શક્યા નથી, તે મુખ્ય કારણ છે. એટલે
સાધનો ઉપાસનાના કાર્યક્રમને મહત્ત્વ આપવાની વાત
મોખરે આવે છે.

પ્રવર્તાવ કરતાં રાષ્ટ્રનીતિને વધુ મહત્ત્વ આપેલું તેથી ધર્મની વર્ગને પણ વિરોધીપતિની અવગણ કરનાર જાપાનીઓએ પોષી. દાખલાઓ આપણે એટલા માટે જ ટાંકીએ છીએ કે ધર્મસ્પર્શી નીતિ હોય તો કોઇપણ પ્રજાનું પોષણ કે ધર્મ-વીરમંગળપણું કોઇ દેશ કરી શકે નહીં. ભારત ગાંધીજીની સરદારી તળે આ બાબતમાં મોખરે રહી શક્યું છે. એનો અર્થ એવો હરગીજ નથી કે વ્યક્તિગત દુર્જનતાઓ આ દેશમાં ઓછી છે. કદાચ વ્યક્તિગત નબળાઇઓ દુનિયાના યુરોપ, બ્રિટન, જાપાન કે બીજા કોઇપણ દેશ કરતાં વધારે આ દેશમાં સંભવાય છે. પરંતુ હા: જો ધર્મસ્પર્શી નેતાગીરી મળે, તો તે નબળાઇઓ દૂર થઇ શકે તેમ છે. કારણ કે રાષ્ટ્રના પિતાઃજ સામુદાયિક ધોરણ પર ધર્મસ્પર્શી નીતિનું ગૌરવ વધી રહ્યું છે.

ધર્મસ્પર્શી નીતિના ત્રણ અંગો

ધર્મસ્પર્શી નીતિમાં આપણે મુખ્ય ત્રણ અંગો લઇશું:
(૧) દુનિયામાં યુદ્ધ અને ઢગિયા ઉભેરો એ માનવજાતના કટ્ટરશત્રુઓ છે, એનો સામુદાયિક અમલ કરવો અને કરાવવો.
(૨) મહાજનોના ભાર ઉપર કે વ્યાજ પર નિશાન કુટુંબોની આડતિયાઓ ચલાવ્યા કરવી, તે બરાબર નથી. માટે ક્રમશઃ

મુખ્યમાંથી શકે તેમ. અહીં તો આપણ ધર્મ
વિકળતી મોકવાદી શકે તેમ છે. પણ હવે સમય
અહીં મોકવાદી અને ધર્મની વ્યાપકી ભારતીય
તથા ભારતીય પ્રજા સંસ્થાને નહીં મળે તો
જગતની શાન્તિ ખોવાવાની ભીતિ ઉપસ્થિત થઈ
જ ગાંધીજીએ વેળાસર ભારતને બન્ને રીતે સ
ઉગારી લીધું હતું. અને એમાં બંગાલનો
મહારાષ્ટ્રનો બીજે પ્રકારે, યુ. પી. અને બિહારનો
તો ગુજરાતનો વળી ખાસ અનોખી રીતે ફાળો
જૈનધર્મ. ગુજરાત અને તે પણ ભારતના માધ્યમે
એ દ્વારા જ વિશ્વશ્રેય શાંતિની વાતો કરાય છે. બે
મળવાથી કદી અગિયાર ન થાય. એક, બે કે
એકડા મળવાથી તો થાય. હા, બે એકડા પરસ્પર
ઓતપ્રોત થાય તો અગિયાર થઈ શકે. માટે આપણે જો
જોઈતા હોય તો સાંપ્રદાયિકધર્મોમાંથી સંકીર્ણ સાં
અને વિકૃતિઓના ભયોથી અલિપ્ત રહી જગતના
મુખ્ય સાંપ્રદાયિક ધર્મોની ઉપાસના સામુદાયિક ઢંગે
કરવી જ રહી.

હવે આપણે ધર્મલક્ષીનીતિના ત્રણ
વિચાર પ્રથમ કરીને પછી બીજી અગાઉ વર્ણવેલ
પ્રકારોની વિચારણામાં આગળ વધીએ :—

ધર્મશ્રદ્ધાનીતિનાં ત્રણ અંગો માટે

ધર્મશ્રદ્ધાનીતિનાં ત્રણ અંગો માટે ભારતની વિશ્વશ્રી સર્વધર્મસેવાસંઘના સમિતિ વતી આપણે ક્રમશઃ ત્રણ ધર્મોને આ રીતે જોઈ જઈએ.

જરથોસ્તી ધર્મ

૧

પાંત્રીસસો વર્ષ પહેલાં ઈરાનમાં એક મહાપુરુષ થયા. તેમનું પવિત્ર નામ અશો જરથુષ્ટ્ર. તેમના પિતાજીએ પોતાનો કુળરાગી વારસો સોંપવાનું તેમને માટે વિચાર્યું. પરંતુ તેમણે તો સાંપ્રદાયિકધર્મના પ્રતીકરૂપે એકમાત્ર કમર-પટો કઈ કંદોરો બાંધ્યો.

ઇતિહાસકારો કહે છે કે આર્યોની જેમ એક શાખા ભારતમાં આવી, તેમ બીજી બે શાખાઓ પૈકી એક મીસરમાં અને બીજી ઈરાનમાં ગયેલી.

'ઝંદાવસ્તા' એટલે કે પારસી (જરથોસ્તી) લોકોનો ધર્મગ્રંથ છે. તેની ભાષા ભારતના આર્યપ્રજાના વેદોને બિલકુલ મળતી છે. પ્રથમ માનવી સ્વર્ગ સુધીની કલ્પનાએ દેવોને યજ્ઞ કરતો,

જરથોસ્તી લોકો આકાશના 'સૂર્ય', ચંદ્ર, તારા વ દરિયાને પૂજતા આવ્યા છે. અગ્નિને પોતાના ધર્મસ્થ સતત જલતો રાખતા આવ્યા છે. પવિત્ર વિચાર, પવિત્ર વા અને પવિત્ર વર્તન બનાવનારું અગ્નિ એક જીવતું પ્રત છે. તેઓ હંમેશા ઉદ્યાગી, સખાવતી અને શાન્તિપ્રિ દિલદિમાગથી દેશમાં રહેનારા અને વફાદારીથી રહેનાર લોકો છે.

આથી જ તેમના માઝદયસ્નીસ્તવમાં શસ્ત્ર છોડાવનારા ધર્મને સ્થાન વાજબી રીતે અપાયું છે તેમ એ લોકો વર્તતા આવ્યા હોય તે ધર્મમાંથી સાર લઇ શકાય :- જો દુનિયાને માનવજાતે પરસ્પર દિલથી દિલ મેળવીને રહેવું હોય તો 'યુદ્ધ નહીં' ના કરાર સૌથી પહેલા પડોશી પડોશી દેશ વચ્ચે કરવા જોઇએ, સશસ્ત્રીય યુદ્ધથી કોઇપણ દેશના ઝઘડાનો ઉકેલ ન શોધતાં તટસ્થ દેશની લવાદી કે પરસ્પરની વાટાઘાટોથી કોઇપણ દેશ દેશ—વચ્ચેના મોટા નાના ઝઘડા ઉકેલી લેવા જોઇએ.

જ્યાં લગી એક દેશના માનવો બીજા દેશના માનવો સાથે વિશ્વાસપૂર્વક પરસ્પર જીવતા ન થાય ત્યાં લગી બધું અધૂરું.

ઈસ્લામ ધર્મ

૨

એક દેશે અંદરો અંદર ખૂબ ભાઈચારાની લાગણીથી વર્તવું જોઈએ. એ બાબતમાં 'ગુલામો ઇશ્વરના બંદા છે. તેઓને ગુલામીના બંધનથી મુક્ત કરવા જેવું બીજું કોઈ ઉત્તમ પગલું નથી. વ્યાજ ન લો. ઈમાનદારીથી વર્તો.' આવા સૂત્રો આજના માનવસમાજને ધર્મબુદ્ધિનીતિના અંગ તરીકે ખૂબ ઉપયોગી છે.

હજરત મહમ્મદ સાહેબે પોતાની જિંદગીને છેડે મસ્જીદને મિમ્બરેથી જાહેરાત કરી.

'કોઈનું મારા પર કંઈ પણ લેણું હોય તો માગી લો.'

એક માણસે અમુક દિનારનું લેણું માગ્યું તે આપી દીધું. ત્યાં એક જણ આવ્યો અને બોલ્યો:

'મને આપે ચાબૂક મારેલી. તેનું મારું લેણું છે.' પથારીમાંથી બેઠા થઈ પયગંબરસાહેબે કહ્યું:

'લે આ ચાબુક, તું મારીને તારું લેણું વસૂલ કરી લે.' આ સમયે તો તે પયગંબરના હજારો ભક્તો હાજર

ચુંબનારા અનુયાયીઓ હતા. છતાં લેણું આપવું એટલે આપવું જ. અનુયાયીઓ ચોંકી ઊઠે તે સ્વાભવિક હતું.

અધૂરામાં પૂરું પેલો લેણદાર બોલ્યો :

આપે મને જ્યારે ચાબુક મારેલો ત્યારે હું ઉઘાડે ડીલે (શરીરે) હતો, જ્યારે આપના શરીર ઉપર તો પહેરણ છે.

પયગંબરસાહેબે કશી દલીલ વગર પહેરણ કાઢી નાખ્યું. તરત સૌના આશ્ચર્ય વચ્ચે શરીર પરના પયગંબરી સૂચક કુદરતી ચિહ્ન પાસે જઈ પેલા લેણદારે ચાબુક મારવાને બદલે પ્રેમપૂર્ણ ચૂમી લઈ લીધી. અને ચોમેર આનંદ પ્રસરી ગયો.

નીતિની આવી ખેવનાનો વારસો ઈસ્લામી સમાજમાં ઠીક જળવાયો છે,

મારા ગુરુસ્થાનની જીવનના ઉછેરવાની અગાઉના શેઠ ઈસ્લામી હતા. તેમના પિતાજીને મેં ત્યાં નોકરી કરતા પણ જોયેલા. તેઓની શાખ એવી હતી કે તેઓ વ્યાજ ન લેવાનો ઈસ્લામીઆચાર છેવટ સુધી બરાબર પાળતા. કોઈ હિસાબ કરેલો ઈસ્લામી મળે તો વ ગમે હાથ બધાની સાથે કરતા". [illegible]

હવે આજ નીતિને આશા અને ધર્મબુદ્ધિ જગાડવાની છે.

ખ્રીસ્તીધર્મ

૩

ખ્રિસ્તી ધર્મનું મહત્ત્વનું અંગ પ્રાર્થના તથા સેવામાં ઈશ્વરનું માહાત્મ્ય છે.

આમ તો દરેક ધર્મમાં પ્રાર્થનાનું મહત્ત્વ છે જ. પણ ઈશ્વરનિષ્ઠાની અનુભૂતિપ્રાર્થનાનું સ્થાન ખ્રિસ્તી ધર્મમાં વધુ અગત્યનું છે અને 'ઈશુ' પોતે આ.દર્શ અમારી ગરીબ માનવોની સેવા કરવા આવ્યા હતા. આ અને ચાલો ધર્મપ્રતિનિધિ જીવન આપણે ઘડવાની છે.

'...ગરીબો! આનંદ પામો, ઈશ્વરનું રાજ્ય તમારે માટે છે. પ્રભુ સેવાના માર્ગમાંથી જો કોઈ પ્રકાર કદી પણ ધનિકોને સ્પર્શ નહીં કરે. તું તારો પડોશી પોતાની જાત, તું તારા પડોશીની ભૂખ માટે ખાવી ખાવી પછી જ પ્રાર્થના આકાશમાં પ્રવેશશે. તારા મનમાં ખરા પર કોઈ તમારો ભાઈ તો જાણ્યો હશે. તારી પાસે કોઈ

[illegible]

આ તો [illegible] ઈશ્વરકાર્યો [illegible] નીતિનાં અનેક [illegible] છે. પણ [illegible] નથી. પણ એમના અનુયાયીઓમાં જે [illegible] પ્રાર્થના અને સેવા માટે અનિવાર્ય છે [illegible] માટે જરૂરી મનાય.

પ્રાર્થનાથી એક પ્રકારના સર્વાંગસ્નાન તરીકે માનવે માનવો વચ્ચેની એકતામાં મોટી મદદ મળે છે.

સમાજમાં જો નારીમાત્રને પોતાને શિક્ષણ મેળવવાની તક મળી જાય તો નિરક્ષર નારીના અનેક સદ્‌ગુણોનો લાભ સમાજના ધર્મક્રાન્તિ-અથવા અહિંસક ક્રાન્તિના-કામોમાં અનાયાસે મળી જાય. જે ખૂબ જરૂરી છે.

જો વટાળવૃત્તિનું તત્ત્વ બાદ થઈ જાય તો આજ પણ ખ્રિસ્તી સેવક-સેવિકાઓની જનસેવા નોંધપાત્ર છે. અને જો ધર્મબદ્ધી નીતિનું અંગ-પ્રાર્થના અને શિયળયુક્ત સેવા બની જાય તો જગતમાં ખ્રિસ્તીધર્મના સામુદાયિક આચરણનો જયજયકાર થઈ જાય.

આવ નીતિ- ધર્મશક્તિનીતિ- માટે (૧) દેહ ત્યાગ, (૨) આજ ત્યાગ- કર્મશાસ્ત્રી અને (૩) પ્રાર્થના અને નિરંતર સુખ માનવ સેવા.

આમ ધર્મની સામુદાયિક ઉપાસનામાં જે મુખ્ય નીતિનાં અંગો ભારતીય પ્રજા માટે જરૂરી છે તે આ ત્રણ ધર્મોમાંથી મળી રહે છે. મુંબઈની ઉજવી વિશ્વખ્રિસ્તી પરિષદમાં માનનીય શ્રી પોપે કહેલું તે મુજબ ખ્રિસ્તીઓ માટે જ નહીં, ઇસ્લામીઓ તથા જરથોસ્તીઓ માટે પણ વૈદિક ધર્મમાંથી શીખવું જરૂરી છે. અને વૈદિકધર્મે ઉપલા ત્રણે ધર્મોમાંથી નીતિતત્ત્વો શીખવાં જરૂરી છે.

રામાયણ અને મહાભારત

ધર્મનું પ્રથમ લક્ષણ છે : 'દુર્ગતિમાં પડતાં અટકાવવું તે.' એ લક્ષણો હિંદ બહારના ઉપલા ત્રણ ધર્મોમાંથી લેવાય તે જ રીતે રામાયણમાંથી સ્નેહ સભર કુટુંબજીવન લેવા જેવું છે.

સક્રિય અધ્યાત્મલક્ષી ધર્મ માટે

શ્રીરામ

૧

શ્રીરામને ગુરુવશિષ્ઠ મળ્યા અને એમાંથી યોગવા-
ષ્ઠગ્રંથ લાધ્યો. કૈકયી માતાએ જે બે વરદાનો માગ્યાં, તે
ગે યુગપુરુષ રામે સાનુકૂળ વલણ લીધું તો કુટુંબમાં
કંઈ કલેશ હતો તે શમી ગયો. અને આનંદ આનંદ
ગયો.

દશરથ મહારાજાનું રામવિરહે આકસ્મિક અવસાન
, તેમ રામે ચૌદ વર્ષના વનવાસનું વચન ન તોડ્યું
ન જ તોડ્યું. એટલું જ નહીં પણ સીતા પર દુઃખ
રતા રાવણ સામે અન્યાય પ્રતીકાર કરનાર જટાયુ
નું શ્રાદ્ધ કર્યું. આનું નામ છે સક્રિય અધ્યાત્મ.

તેમણે કિષ્કિંધાના રાજા વાલીની ભોગાધીનતાને
સંસ્કૃતિક્ષતિને નિવારી પણ રાજ્ય તો વાલીના ના
સુગ્રીવને જ સોંપ્યું, એ જ રીતે લંકાની
ને કાપી, પરંતુ વિભીષણને રાજ્ય સોંપી ન્યા
સ્થાપ્યું.

દુષ્યન્ત અને શકુન્તલાના [illegible] અને [illegible] કવિ. [illegible] કે તેમને [illegible] આ 'વીંટીનું' અને આ [illegible] તેનું નહિતું. આનું નામ અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ.

'[illegible]
અભિજ્ઞાનશાકુન્તલં [illegible] [illegible].'

અહીં [illegible] અભિ [illegible] અભિજ્ઞાનનો મર્મ [illegible] જ [illegible].

શ્રીકૃષ્ણ

૧

[illegible] 'અભિજ્ઞાન' તે [illegible] અને [illegible] તે [illegible] તેમ જ નહીં [illegible] 'અભિજ્ઞાન' તે દુષ્યન્ત [illegible] અને [illegible]. [illegible] અને [illegible]. એમ [illegible] અને [illegible] તે જ રીતે [illegible]. પરિણામે [illegible] ઉત્તમ ગ્રંથ રચાયો. આ છે 'અભિજ્ઞાન'ની વાત.

સક્રિય અધ્યાત્મલક્ષી ધર્મ માટે

શ્રીરામ

૧

શ્રીરામને ગુરુવશિષ્ઠ મળ્યા અને એમાંથી યોગવા-
સિષ્ઠગ્રંથ લાધ્યો. કૈકયી માતાએ જે બે વરદાનો માગ્યાં, તે
બંને પુણ્યપુરુષ રામે સાનુકૂળ વલણ લીધું તો કુટુંબમાં
જે કંઈ ક્લેશ હતો તે શમી ગયો. અને આનંદ આનંદ
ઈ ગયો.

દશરથ મહારાજાનું રામવિરહે આકસ્મિક અવસાન
યું, તોય રામે ચૌદ વર્ષના વનવાસનું વચન ન તોડયું
ન જ તોડયું. એટલું જ નહીં પણ સીતા પર જુલમ
જારતા રાવણ સામે અન્યાય પ્રતીકાર કરનાર જટાયુ
નું શ્રાદ્ધ કર્યું. આનું નામ છે સક્રિય અધ્યાત્મ.

તેમણે કિષ્કિંધાના રાજા વાલીની ભોગાધીનતાને લીધે
ી સંસ્કૃતિક્ષતિને નિવારી પણ રાજ્ય તો વાલીના નાના-
ઈ સુગ્રીવને જ સોંપ્યું, એ જ રીતે લંકાની સરમુખ-
રીને કાપી, પરંતુ વિભીષણને રાજ્ય સોંપી ન્યાયનીતિનું
વ સ્થાપ્યું.

કૃપાળુ એ [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] કહ્યું કે તેઓને મન આ [illegible] અને આ પાઠ [illegible] રહેવું. આનું નામ ભક્તિઅધ્યાત્મ.

'[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible].'

આ ઉપરથી ખાત્રી થશે કે ભક્તિ [illegible] ભક્તિ અધ્યાત્મનું મૂળ ગણ્યું જ સમજવો.

શ્રીકૃષ્ણ

૨

આજનું દુનિયાને ડુંગરમાંથી એકાદ 'ભક્તિ અધ્યાત્મ' તો ભીતરમાં રહેલા માનવોમાં પડ્યા અને આગળ એવા જે આગળ હતા તે દૂર કરવાની તેમ જ નાદી અજ્ઞાનીઓને દૂર કરવાની વાતનું 'ભક્તિ અધ્યાત્મ' પ. કૃપાળુ શ્રીએ નવી જોગવાઈ કર્યું. ભાવનો દૂધ અને સાથેનું બીજે મહત્ત્વ આપ્યું. એમ પછાત ધંધાની અને પછાત લોકોની પ્રતિષ્ઠા કરી. તે જ રીતે યોગીઓને અધિકાધિક ગૌરવ આપ્યું. પરિણામે આજના એક ઉત્તમ ગ્રંથ રચાયો. આ થઈ 'ભક્તિ અધ્યાત્મ'ની વાત.

પણ સમતુલ્ય બને છે.' કુંદકુંદાચાર્યે જેમ પોતાના ક્રાન્તિકારી ધર્મ વિચારો આપ્યા તેમ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જે મહાત્માગાંધીના માર્ગદર્શક મહાપુરુષે પણ ક્રાન્તિકારી ધર્મ વિચારો જરૂર સુંદર ઢબે આપ્યા.

બૌદ્ધધર્મનો સેતુ

વૈદિકધર્મ સાથે જૈન ધર્મને સાંકળવામાં બૌદ્ધધર્મ સેતુરૂપ છે. કારણકે જે વૈદિક ધર્મ 'ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મ'ને જ સર્વોચ્ચ મહત્ત્વ આપતો હતો, તેમાં બૌદ્ધધર્મે 'સંન્યાસધર્મ'નું મહત્ત્વ ઠસાવ્યું. રામ અને કૃષ્ણ યુગપુરુષ મનાયા હતા. તેને લીધે એકપત્નીવ્રત તથા અનાસક્તને જોર જરૂર મળ્યું પણ આમજનતા આચરી શકે એવાં બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહને જોર મળ્યું બૌદ્ધધર્મને લીધે. આથી અહિંસાને સર્વક્ષેત્રે પાંગરવાને સારો મોકો મળી ગયો. યજ્ઞમાં જે પશુવધ વિધેયાત્મક બનેલો તે પશુવધ બંધ થઈ વૈદિક ધર્મમાં આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ અને 'વસુધૈવ કુટુંબકં' સૂત્રો સ્વીકારાઈ ગયાં. આટલી જૈન ધર્મ વૈદિક ધર્મ વચ્ચેની આત્મીયતામાં બૌદ્ધધર્મનો મુખ્ય ફાળો છે જ.

આંતર રાષ્ટ્રીય બૌદ્ધધર્મ

અલબત્ત જ્યારથી સમ્રાટ અશોકે બૌદ્ધધર્મ આંતર રાષ્ટ્રીય

જ્યાં ત્યાંથી અહિંસા, અપરિગ્રહ અને બ્રહ્મચર્ય આવ્યાં છે
તેમાં ઘણો મોહ આવી. તેમાં પણ તાંત્રિક ક્રિયાઓ અને
મંત્રાચાર વગેરે દાખલ થઈ ગયા. આ: તેને આપણા મૂળ
ધર્મ જેવો આજના યુગે ત્યારે હિંદુધર્મને વ્યાપક
બનાવવાની જેમ [illegible] તેમાં બૌદ્ધધર્મની આ મહેચ્છા
વ્યાપક બનેલા કિસ્સા આપી શકું.

બૌદ્ધધર્મીય [illegible]

જ્યારે બુદ્ધ ભગવાન બુદ્ધ થયા, બાદ (પ્રથમ) અને
બુદ્ધનાં ઉપદેશો [illegible] પામી અનિવાર્ય તરીકે છે. ત્યારે
એક બ્રાહ્મણના પોતાના [illegible] નામના
બ્રાહ્મણે બુદ્ધદેવને પ્રથમ માર્ગ તરીકે બતાવ્યો એવી વાત
છે. 'તારે ન [illegible] કે ન [illegible].' આ એક
દૃષ્ટિએ આકર્ષક વાત છે. પણ અંતર સાચું બૌદ્ધધર્મને
તેમનું પોતાના [illegible] ધારી [illegible] તે [illegible]
ધ્યાનમાં લેવી પડે છે.

[illegible] બુદ્ધત્વાર્થ [illegible] 'તમારાને
[illegible] પ્રણામ કરી લીધી.' તે [illegible] પણ પ્રકાર [illegible]
[illegible] સર્વોપરી બુદ્ધિની [illegible] પણ તેમાં માર્ગ [illegible]
[illegible] તે [illegible] આજે 'પણ [illegible] અને

એક વખત લોકજીવનમાં પત્રોનાં સરનામાં (ગાંધીજી પરનાં) આવેલાં, તેમાં કોંગ્રેસના કુલમુખત્યાર તરીકે ગાંધીજીને બનાવેલા. વાત સાચી છે. અને કોંગ્રેસમાંથી સૈદ્ધાંતિક આગ્રહે નીકળી ગયા પણ રાજકારણીય પુરુષોને કોંગ્રેસ સાથે જિંદગી ભર સાંકળી રાખવાનો પ્રયત્ન તેમણે કર્યો, અને જ્યારે સમાજવાદી જૂથ કોંગ્રેસમાંથી અલગ પડયું ત્યારે બાપુએ તેની મહાવ્યથા પ્રગટ કરેલી તે મનુ બહેન ગાંધીની 'લોક સત્તા' દૈનિકમાંની ડાયરી કહી દે છે. જેની રિ.વા.માં પણ નોંધ લીધી છે. 'ઇશ્વર પણ તમને માફ નહીં કરે' એ બાપુના ઉદ્ગારોને ધોવા પ્રજા સમાજવાદીઓ પૂર્ણ પ્રયત્ન કરે, એમ હું ઇચ્છું છું. બાપુએ જેમ કોંગ્રેસની શુદ્ધિ અને સંગીનતા માટે જિંદગીભર પ્રયત્નો કર્યા, તેમ ભાલનળકાંઠા પ્રયોગે પણ સંસ્થાઓના માધ્યમે વિવિધ રીતે તે જ પ્રયત્નો વીસ વર્ષથી જારી રાખ્યા છે.

ગાંધીજીએ જેમ કોંગ્રેસને શુદ્ધ રાજકીય સંસ્થા બનાવી તેમ શહેરમાં મજૂરક્ષેત્રે મજૂર મહાજનની પણ સામાજિક સંસ્થા બનાવી. તેમનું ગામડાંની સંસ્થાનું અધૂરું રહેલ સ્વપ્ન ભાલનળકાંઠા પ્રયોગ પૂરું કરે છે એટલું જ નહીં શહેરક્ષેત્રે પણ જનસંગઠન અને ગ્રામ તથા શહેર (બન્ને) ક્ષેત્રે જન સેવક સંગઠન (અથવા ગાંધી સેવા સંઘની દિશાના થવા

પણ, છે) હું કહું પણ તે કરે છે એટલું જ નહીં ધર્મની
એક આખાને વિશ્વ કલ્યાણ પર સાંકળવાનું કામ પણ
કરી રહ્યું છે, તે ઐતિહાસિક સંતના ગ્રંથકોને તરીકે એ
અનુપમ વિચારધારાનો મુખ્ય આધાર બને છે.

ચાર આશ્રમો અને પૂર્તિ

જૈન ધર્મના ઉપદેશની ચાર ભાવના કઈ:(૧) ઉપદેશક
ક્રિયામાં ધર્મનો સ્પર્શ હોવો જોઈએ. (૨) જે આશ્રમોએ
ધર્મની આચરણની સંસ્કૃતિ શબ્દોથી રંગાયેલી હોય તો
આદર જ તેનું માધ્યમ બની શકે, તેમ થવું જોઈએ. (૩)
સંસ્થાઓ દ્વારા જ સમાજ ઘડતર થાય માટે વ્યક્તિને
આંતરિક-બાહ્યસંયમ દ્વારા જે મદદ મળતી હોય તે બધે
સ્વાભાવિક બને, પણ વ્યવહાર તો સંસ્થા દ્વારા જ મુખ્યત્વે
થતું હોઈ સંસ્થાને જ મદદ મળવું જોઈએ.

આ ચાર આશ્રમોના અપૂર્ણ કાર્યને આગળ ધપાવવું
જોઈએ અને સામાજિક મૂલ્યો માટે પાત્ર તરીકે આંતરિક
અને બાહ્ય (બન્ને) રીતે જે ગૃહસ્થાશ્રમી, વાનપ્રસ્થી અથવા
ગૃહસ્થાશ્રમી બ્રહ્મચારીને જ્યાં ત્યાં સંન્યાસી સાધુઓએ
જ મદદ આપવાની પૂર્તિ પણ સાથોસાથ કરવી જોઈએ.
દાખલામાંથી અંતરિયાળે નરનારી પૂર્તિનો આરંભ આધ્યાત્મિક.

એક જમાના [illegible] કાર્યો [illegible] (ગાંધીજી પરના
[illegible]. કેમ કોંગ્રેસના ચુસ્ત સભ્ય તરીકે ગાંધીજીને
[illegible] કોંગ્રેસમાંથી સૈદ્ધાંતિક આગ્રહે
[illegible] રાજકારણના મુદ્દાને કોંગ્રેસ સાથે જિંદગી
[illegible] રાખવાનો પ્રયત્ન તેમણે કરી. અને જ્યારે
સમાજવાદી જૂથ કોંગ્રેસમાંથી અલગ પડ્યું ત્યારે બાપુએ
જેની મહાવ્યથા પ્રગટ કરેલી તે મનુબહેન ગાંધીની 'લોક
[illegible]' દૈનિકની ડાયરી કહી દે છે. જેના વિ.વા.મા પણ
નોંધ લીધી છે. 'ઈશ્વર પણ તમને માફ નહીં કરે' એ બાપુના
ઉદ્ગારોને [illegible] સમાજવાદીઓ પૂર્ણ પ્રયત્ન કરે, એમ
હું ઇચ્છું છું. બાપુએ જેમ કોંગ્રેસની શુદ્ધિ અને સંગઠના
માટે જિંદગીભર પ્રયત્નો કર્યા, તેમ ભાલનળકાંઠા પ્રયોગે પણ
સંસ્થાઓના માધ્યમે વિવિધ રીતે તે જ પ્રયત્નો વીસ વર્ષથી
જારી રાખ્યા છે.

ગાંધીજીએ જેમ કોંગ્રેસને શુદ્ધ રાજકીય સંસ્થા બનાવી
તેમ શહેરમાં મજૂરક્ષેત્રે મજૂર મહાજનની પણ સામાજિક
સંસ્થા બનાવી. તેમનું ગામડાંની સંસ્થાનું અધૂરું રહેલ સ્વપ્ન
ભાલનળકાંઠા પ્રયોગ પૂરું કરે છે એટલું જ નહીં શહેરક્ષેત્રે
પણ જનસંગઠન અને ગામ તથા શહેર (બન્ને) ક્ષેત્રે જન
સેવક સંગઠન (અથવા ગાંધી સેવા સંઘની વિલીનતા થયા

જ.હ. વે) તું કહે પશુ તે કરે છે. ત્રીજું જ નહીં પણ ચોથી
વખત આગ્રહને વિવિધ કારણોથી પર મોકલવાનું કામ પશુ
કરી રહ્યું છે, તે કલ્પિત શક્તિ મારફતે તાલીમ એ
અનુભવે વિચારધારાનો મુખ્ય આધાર રહ્યો છે.

પશુ ભાવનાઓ અને પૂર્તિ

ગર્ભ દરમ્યાન ઉછરતી પશુ ભાવનાઓ ફક્ત(૧) ઉપરનાં
દેખીતાં પગલાંઓ પ્રત્યે હોતી નથી પણ. (૨) એ આત્માને
અગત્યની આત્મતત્ત્વની પ્રવૃત્તિ ચલાવતી રહેતી હોય તો
અંતર જ તેનું મૂળ બની રહે. તેમ જ ગણીએ. (૩)
ઇન્દ્રિયો દ્વારા જ બહાર આવતા ભાવ જો વ્યક્તિને
આંતરિક-આત્મસંયમ દ્વારા જે મહત્વ મળતી હોય તે અંગે
સ્વાભાવિક બને, પશુ ભાવનાઓ જે પ્રયોગ દ્વારા જ મુખ્યને
થતું હોય સંતોષને જ મહત્વ અપાતું નથી એ.

આ પશુ ભાવનાઓના આગ્રહ રાખવો આવશ્યક બનાવવું
હોય એ અને સામાજિક મૂલ્યો માટે પણ નહીં આંતરિક
અને બાહ્ય (બન્ને) રીતે એ ગુરુવચનમાંથી, વાતાવરણથી અથવા
ગુરુવચનમાંથી અનુભવરીતે આવે ત્યાં સંસ્કારી આપણાઓને
જ મહત્વ આપવાની પૂર્તિ પશુ સાધવામાં કરવી જોઈએ.
દાખલામાં શ્રી અરવિંદે એ નરનારી પૂર્તિના અમારાં આધ્યાત્મિક

એક વખત લોક જીવનમાં પત્રોનાં સરનામાં (ગાંધીજી પરનાં) છપાયેલાં, તેમાં કોંગ્રેસના કુલમુખત્યાર તરીકે ગાંધીજીને બતાવેલા. વાત સાચી છે. જાને કોંગ્રેસમાંથી સૈદ્ધાંતિક આગ્રહે નીકળી ગયા પણ રાજકારણીય પુરુષોને કોંગ્રેસ સાથે જિંદગી ભર સાંકળી રાખવાનો પ્રયત્ન તેમણે કર્યો, અને જ્યારે સમાજવાદી જૂથ કોંગ્રેસમાંથી અલગ પડ્યું ત્યારે બાપુએ તેની મહાવ્યથા પ્રગટ કરેલી તે મનુ બહેન ગાંધીની 'લોકસત્તા' દૈનિકમાંની ડાયરી કહી દે છે. જેની વિ.વા.માં પણ નોંધ લીધી છે. 'ઇશ્વર પણ તમને માફ નહીં કરે' એ બાપુના ઉદ્ગારોને ધોવા પ્રજા સમાજવાદીઓ પૂર્ણ પ્રયત્ન કરે, એમ હું ઇચ્છું છું. બાપુએ જેમ કોંગ્રેસની શુદ્ધિ અને સંગઠન માટે જિંદગીભર પ્રયત્નો કર્યા, તેમ ભાલનળકાંઠા પ્રયોગે પણ સંસ્થાઓના માધ્યમે વિવિધ રીતે તે જ પ્રયત્નો વીસ વર્ષથી જારી રાખ્યા છે.

ગાંધીજીએ જેમ કોંગ્રેસને શુદ્ધ રાજકીય સંસ્થા બનાવી તેમ શહેરમાં મજૂરક્ષેત્રે મજૂર મહાજનની પણ સામાજિક સંસ્થા બનાવી. તેમનું ગામડાંની સંસ્થાનું અધૂરું રહેલ સ્થાન ભાલનળકાંઠા પ્રયોગ પૂરું કરે છે એટલું જ નહીં શહેરક્ષેત્રે પણ જનસંગઠન અને ગામ તથા શહેર (બન્ને) ક્ષેત્રે જન સેવક સંગઠન (અથવા ગાંધી સેવા સંઘની વિચારના ધરા

થઈ, હો) શું કર્યું છે તે કરે છે. એટલું જ નહીં ધર્મની અંદર આપણને વિશ્વ-વાત્સલ્ય પર સાંકળવાનું કામ પણ થયી રહ્યું છે, તે ક્રાંતિપ્રિય સંતના માર્ગદર્શન તળેનો એ અનુબંધ વિચારધારાનો મુખ્ય અવકાશ રાખે છે.

ત્રણ બાબતો અને પૂર્તિ

સર્વાંગી જીવનની ત્રણ બાબતો છે:(૧) જીવનનાં ક્ષેત્રોમાં ધર્મનો સ્પર્શ હોવો જોઈએ. (૨) જો આખાયે જગતની માનવજાતની સંસ્કૃતિ એકમાંથી રંગાવી હોય તો ભારત જ તેનું માધ્યમ બની શકે, તેમ થવું જોઈએ. (૩) સંસ્થાઓ દ્વારા જ સમાજ ઘડતર થાય માટે વ્યક્તિને આંતરિક-આત્મસંયમ દ્વારા જે મહત્તા મળતી હોય તે ભલે સ્વાભાવિક મળે, પણ જનઘડતર તો સંસ્થા દ્વારા જ મુખ્યત્વે થતું હોઈ સંસ્થાને જ મહત્ત્વ મળવું જોઈએ.

આ ત્રણ બાબતોના અધૂરા કાર્યને આગળ ધપાવવું જોઈએ અને સામાજિક મૂલ્યો માટે પાત્ર તરીકે આંતરિક અને બાહ્ય (બન્ને) રીતે જો ગૃહસ્થાશ્રમી, વાનપ્રસ્થી અથવા ગૃહસ્થાશ્રમી બ્રહ્મચારીને બદલે ત્યાં સંન્યાસી સાધુસાધ્વીને જ મહત્ત્વ આપવાની પૂર્તિ પણ સાથોસાથ કરવી જોઈએ. દા;ત;માં શ્રી અરવિંદોએ નરનારી પૂર્તિનો આદર્શ આધ્યાત્મિક-

ક્ષેત્રમાં પોતાના સંન્યાસવ્રત જીવનથી અને માતાજીના
રૂપ જીવનથી ઉપસ્થિત કર્યો છે તે આ પ્રયોગમાં પ્ર
કરવા યોગ્ય હોઇ સાધુપુરુષ સાથે અનાયાસે કોઇ સા
કે સાધ્વીઓ અથવા બહેન કે બહેનો રહે તેમાં માત્રનકા
પ્રયોગ આવકારદાયક ગણે છે.

જૈન ધર્મનાં મૂળ અને ઇતિહાસ

આને સારુ જૈનધર્મનાં મૂળ અને ઇતિહાસ બન્ને
ખૂબ ઉપયોગી થઇ પડે તેવાં છે. અલબત્ત ભગવાન મહાવીરના
વિહારમાં પોતે સર્વજ્ઞ થયા પછી સાધુસાધ્વીઓના સહ-
વિહાર અને સહનિવાસોના પ્રસંગો તારવી શકાય છે, પણ
ધર્મ જે અનેક મતોમતોમાંથી પાર ઊતર્યો છે તેમાં
સહવિહાર, સહસાધ્વીપ્રવાસ, સહ બહેન પ્રવાસ ખાસ
ને શ્વે. મૂર્તિપૂજક તથા શ્વે. સ્થાનકવાસી ફિરકાઓ
આવકારદાયક ગણાતો નથી. જો કે વેશ્યાને ઘેર ચાત
મુનિ સ્થૂલભદ્રે જૈન ઇતિહાસમાં અનેરો ચીલો
પણ ત્યાંય તેમના ગુરુભાઇઓ નિંદાના પાત્ર
ભદ્રનો મહિમા આખા શ્વેતાંબર વર્ગમાં
હિંસા બન્ને અપવાદરૂપ બની ગઇ છે. હવે
કુદરતરૂપ સ્વાભાવિક બનાવવાની છે.

ઊંચી અને આજનોમાં ગીતા કરતાં જૈનધર્મ આગળ આવ્યો છે અને તેણે બધાં અંગોને તદ્દન વ્યવહારુ બનાવી સિદ્ધાંત અને વ્યવહારનો ખૂબ સુમેળ સાધી આપ્યો છે. અહીં તેનાં બેચાર ઉદાહરણો આપણે જોઈ શકીએ :—

જૈન ઉદાહરણો

ગુજરાતના…મંત્રીએ જૈનતીર્થ શત્રુંજય જીર્ણોદ્ધાર કરવા ધાર્યો, ત્યારે તેમણે શ્રદ્ધાળુઓના નાના ફાળાને પણ અગત્ય આપ્યું. એ રીતે પરિગ્રહ સંપૂર્ણપણે છોડનાર એક દમડી આપનાર ભીમા કુંડિયા શ્રાવકને સર્વોચ્ચ મહત્તા આપી. એ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે નીતિમય આજીવિકા ચલાવનારની ઉદારતા સર્વોપરી સ્થાને છે. જૈન ગ્રંથોમાં શ્રેણિક અથવા બિંબિસાર રાજા જાતે ચાલીને પુણિયા શ્રાવકને ત્યાં જવાનો ઉલ્લેખ આવે છે. તે બતાવી આપે છે કે, 'નીતિમય આજીવિકા હોય ત્યાં ધર્માનુસંધાન બળવત્તર બની શકે છે, નહીં તો મહાવીર ભગવાન પુણિયાની સામાયિક આનંદ, કામદેવ, ચુલ્લણીપિતા જેવા દશ શ્રમણોપાસકો (શ્રાવકો) ની સામાયિક કરતાં પ્રથમ દરજ્જે ન મૂકત. કારણ કે તેઓ સમજતા હતા કે લાખો કરોડો સોનામહોરો અને હજારો ગાયો ધરાવનાર આનંદ કરતાં સર્વસામાન્ય જનતાને અનુ-

ગ્રંથમાં પોતાના સંન્યાસજીવનથી અને માતાજીના પૂર્વ-રૂપ જીવનથી ઉપસ્થિત કરી છે તે આ પ્રયોગમાં ગ્રહણ કરવા યોગ્ય હોઈ સાધુપુરુષ સાથે અનાયાસે કોઈ સાધ્વી કે સાધ્વીઓ અથવા બહેન કે બહેનો રહે તેમાં માનવધર્મના પ્રયોગ આવકારદાયક ગણે છે.

જૈન ધર્મનાં મૂળ અને ઇતિહાસ

આને સારુ જૈનધર્મનાં મૂળ અને ઇતિહાસ બન્નેય ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડે તેવા છે. અલબત્ત ભગવાન મહાવીરના પાદવિહારમાં પોતે સર્વજ્ઞ થયા પછી સાધુસાધ્વીઓના સહ-વિહાર અને સહનિવાસોના પ્રસંગો તારવી શકાય છે, પણ જૈનધર્મ જે અનેક મતમતાંતરોમાંથી પાર ઊતર્યો છે તેમાં એકલવિહાર, સહસાધ્વીપ્રવાસ, સહ બહેન પ્રવાસ ખાસ કરીને શ્વે. મૂર્તિપૂજક તથા શ્વે. સ્થાનકવાસી ફિરકાઓમાં આવકારદાયક ગણાતો નથી. જો કે વેશ્યાને ઘેર ચાતુર્માસ રહી મુનિ સ્થૂલિભદ્રે જૈન ઇતિહાસમાં અનેરો ચીલો પાડ્યો છે પણ ત્યાંય તેમના ગુરુભાઈઓ નિષ્ફળતા પામેલા એટલે સ્થૂલિભદ્રનો મહિમા આખા શ્વેતાંબર વર્ગમાં અનેક છતાં, તે ક્રિયા જાણે અપવાદરૂપ બની ગઈ છે. હવે તેને આ અપવાદને બદલે ઉત્સર્ગરૂપ સ્વાભાવિક બનાવવાની છે. આ સિવાયની

ઉપરી ત્રણે ગાળાઓમાં શિલ્પ સ્થાપત્ય જૈનધર્મે આશ્રય આપ્ય
ો અને તેવું ખાસ અગિને નૂતન વ્યવહારુ ભાવથી વિકાસ
અને ઉત્સાહ તથા ઉત્તેજન આપ્યાં છે. અહીં તેનાં
કેટલાંક ઉદાહરણો આપવાં ઠીક થશે :—

જૈન ઉદાહરણો

ગુજરાતમાં...મંદિરોમાં જૈનધર્મે અનુપમ ઉદ્દેશ્યસાર
કરવા માંડ્યો. ત્યારે તેમનું સાંપ્રદાયિક સ્થાપત્યને પણ
અસર થયું. એ રીતે પવિત્ર મંદિરોની વિસ્તાર કલા
ની અલંકાર ભવન શોભા આકર્ષક બનાવી વધુ
આવ્યા. એ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે નૈતિક આદર્શ
વ્યવહારની ઉદારતા ઘટેલી રહ્યા છે. જૈનધર્મમાં ત્રિમૂર્તિ
અથવા નિરાકાર રાગ ભરી આપીને પુરુષ આકાર ત્યાં
સ્થાન ઊભું આવે છે. તે ભાવથી આવે છે કે, 'નૈતિક
આદર્શ હોય ત્યાં ધર્માનુસંધાન અવકાશ બની શકે છે,
નહીં તો મહાવીર ભગવાન પુરુષની આધ્યાત્મિક આનંદ
ધારણા, ચતુર્મુખ જેવા દશ અભયપાણી (મારો) ની
સાત્વિક કરવાં પ્રયત્ન કરવાને ન મૂક્યા. કારણ કે તેઓ
સમાનતા હતા કે આપો કરોડ સોનામહોરો અને દાનવો
આપો પ્રકાશ આનંદ કરતાં સંસ્થાપાત્ર ભગવાને અનુ-

ક્ષેત્રમાં પોતાના સંન્યાસવ્રત જીવનથી અને માતાજીના પ્રતિ રૂપ જીવનથી ઉપસ્થિત કરી છે તે આ પ્રયોગમાં ગ્રહણ કરવા યોગ્ય હોઇ સાધુપુરુષ સાથે અનાયાસે કોઇ સાધ્વી કે સાધ્વીઓ અથવા બહેન કે બહેનો રહે તેમાં મારા નમ્ર મતે ઘણીજ મદદ કરનાર આવકારદાયક ગણું છે.

જૈન ધર્મનાં મૂળ અને ઇતિહાસ

આને સારુ જૈનધર્મનાં મૂળ અને ઇતિહાસ બન્નેય ખૂબ ઉપયોગી થઇ પડે તેવાં છે. અલબત્ત ભગવાન મહાવીરના પાદવિહારમાં પોતે સર્વજ્ઞ થયા પછી સાધુસાધ્વીઓના સહ-વિહાર અને સહનિવાસોના ઉલ્લેખો તારવી શકાય છે, પણ જૈનધર્મ જે અનેક મુશીબતોમાંથી પાર ઊતર્યો છે તેમાં એકલવિહાર, સહસાધ્વીપ્રવાસ, સહ બહેન પ્રવાસ ખાસ કરીને શ્વે. મૂર્તિપૂજક તથા શ્વે. સ્થાનકવાસી ફિરકાઓમાં આવકારદાયક ગણાતો નથી. જો કે વેશ્યાને ઘેર ચાતુર્માસ રહી મુનિ સ્થૂલભદ્રે જૈન ઇતિહાસમાં અનેરો ચીલો પાડ્યો છે પણ ત્યાંય તેમના ગુરુભાઇઓ નિષ્ફળતા પામેલા એટલે સ્થૂલિભદ્રનો મહિમા આખા શ્વેતાંબર વર્ગમાં અનેરો છતાં, તે ક્રિયા નર્યો અપવાદરૂપ બની ગઇ છે. હવે તેને આ રાહને બદલે ઉત્સર્ગરૂપ સ્વાભાવિક બનાવવાની છે. આ સિવાયની

ઉપરથી બધી માન્યતાઓમાં બીજા કરતાંય જૈનધર્મ આગળ પડે છે અને તેણે બધાં અંગોને તદ્દન વ્યવહારુ બનાવી સિદ્ધાંત અને વ્યવહારનો સુખદ સુમેળ સાધી આપ્યો છે. અહીં તેનાં થોડાં ઉદાહરણો આપણે જોઈ લઈએ :—

જૈન ઉદાહરણો

ગુજરાતના...મંત્રીએ જૈનતીર્થ શત્રુંજય જીર્ણોદ્ધાર કરવા માંડ્યો, ત્યારે તેમણે સધર્મીઓના નાના ફાળાને પણ મહત્ત્વ આપ્યું. એ રીતે પરિગ્રહ સંપૂર્ણપણે છોડનાર સાત દમડી આપનાર ભીમા વાણિયા શ્રાવકને સર્વોચ્ચ મહત્તા આપી. એ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે નીતિમય આજીવિકા ચલાવનારની ઉદારતા સર્વોપરી સ્થાને છે. જૈન ગ્રંથોમાં શ્રેણિક અથવા બિંબિસાર રાજા જાતે ચાલીને પુણિયા શ્રાવકને ત્યાં ગયાનો ઉલ્લેખ આવે છે. તે બતાવી આપે છે કે, 'નીતિમય આજીવિકા હોય ત્યાં ધર્માનુસંધાન બળવત્તર બની શકે છે, નહીં તો મહાવીર ભગવાન પુણિયાની સામાયિક આનંદ, કામદેવ, ચુલ્લણીપિયા જેવા દશ શ્રમણોપાસકો (શ્રાવકો) ની સામાયિક કરતાં પ્રથમ દરજ્જે ન મૂકત. કારણ કે તેઓ સમજતા હતા કે લાખો કરોડો સોનામહોરો અને હજારો ગાયો ધરાવનાર આનંદ કરતાં સર્વસામાન્ય જનતાને અનુ-

કરણપાત્ર તો મજૂરી કરીને પેટિયું કરતો પુણ્યો જ બની શકે, આનંદાદિ શ્રાવકો નહીં. સમાજમાં નીતિથી મેળવેલું ધન સમાજમાં ટ્રસ્ટી તરીકે રહી આપનારા ભલે બીજી રીતે નમૂનારૂપ રહ્યા પણ તે આમજનતાને માટે અનુકરણપાત્ર તો ન જ બની શકે.

વૈદિક ગ્રંથોમાં આવતા નાકા-બાકા જેવાં ભક્તભક્તાઓ કરતાંય અને ઇશુખ્રિસ્તમાં આવતાં નીતિના ઘણાય પાત્રો અને પ્રસંગો (દા.ત. એક દ્રાક્ષની વાડીમાં જેમ જેમ મજૂરની જરૂર પડી, તેમ તેમ એકાર મજૂરોને ખ્રિસ્તીવાડી માલિક ગોઠવતો ગયો અને છતાં બધાયને સમાન મજૂરી આપી. એટલે કે મજૂરી કરનારને કામ અને ગૌરવભેર રોટલો બંને] આપવા સમાજ બંધાયેલો જ છે, તે) કરતાં પ નોમાંનું આ પુણ્યાનું પાત્ર વધુ સ્પષ્ટ જણાઈ રહે છે. કારણ તેમાં ધર્મમય કૌટુંબિક જીવન અને સક્રિય અધ્યાત્મ જીવનનો ગ છે અને મહાન સમાજ ગૌરવનો ન્યાય અને વિશ્વ-રહસ્ય તથા કષાયમુક્તિનો સુંદર આદર્શ રહેલો છે.

સામાજિક અને રાજકીય ક્ષેત્રો

ધાર્મિક અને આર્થિકક્ષેત્ર પછી સામાજિકક્ષેત્રમાં જૈન

ધર્મ ઇતિહાસમાં કેટલાંક બ્રહ્મચારિણીઓનાં બ્રહ્મચર્યવ્રત
અને અહિંસાની સમાજ અને રાજ્યસંસ્થાઓ ઉપર અસર
થવાના નમૂનાઓ અનેક મળે છે.

પોતાના સગા ભાણેજોને (જમાઈના પુત્રો) ને ન્યાય
ખાતર મદદ કરનાર વૈશાલીના ચેટક મહારાજા અદ્ભુત છે.
હા; તેઓ સામુદાયિક યુદ્ધ નથી રોકી શક્યા. ઊલટા તેમાં
મોખરે રહ્યા છે પણ ભાણેજ સમર્પવા તેમને કારાગારમાં
નાખ્યા નથી.

બ્રહ્મચર્યસત્યમાં શારદાદેવી અને રામકૃષ્ણની તથા
કસ્તૂરબા અને ગાંધીજીની જોડીને ટપી જાય, તેવો નમૂનો
વિજયશેઠ વિજયા શેઠાણીનો છે. જેઓ ગૃહસ્થાશ્રમી છતાં
એક શય્યામાં સૂતા છતાં નૈતિક બ્રહ્મચારી રહી શક્યાં. બાકી
એકપત્નીવ્રતધારી શ્રાવક અને એકપત્નીધારી શ્રાવકોનો તો
જૈનધર્મશાસ્ત્રોમાં તથા જૈનધર્મ ઇતિહાસમાં પાર જ નથી.
અહિંસામાં વ્યક્તિગત પરિવર્તન અને પ્રખર ક્ષત્રિવટ સાથે
અહિંસાનો તાગ મેળવનાર સુદર્શન જેવાં પાત્રો પણ ઓછાં
નથી. જે અર્જુનમાળી જેવા પ્રતિરોજ સાત ખૂનો કરનારને
પણ ધર્માનુરાગી અને પૂર્ણ અહિંસક બનાવી શકે છે. બા.

સાંપ્રદાયિક ધર્મોમાં રહી બધા ધર્મોની ઉપાસનામાં રસ લઇ તેમાંથી લેવા જેવું તત્ત્વ ગ્રહણ કરી તેનું સક્રિય આચરણ કરે તો દરેક ક્ષેત્રે ધર્મિષ્ઠ માનવ કેન્દ્ર સ્થાને આવી જાય અને વિશ્વમાં કાયમી શાન્તિ સ્થિર બની જાય, તેમાં શી નવાઈ! આનું જ નામ ખરી સર્વધર્મ ઉપાસના છે.

'સંતબાલ'

ઝાંસીની રાણી	વૃંદાવનલાલ વર્મા ભા. ૧-૨	૧૪-૦૦
આ પાર આ પારની	ચતુરસેન શાસ્ત્રી	૮-૦૦
વયવિલાસી	,, ,,	૫-૦૦
અમૃત અને અઝાર	,, ,,	૧૦-૦૦
તૂટ્યો તંબૂરાનો તાર	,, ,,	૧૦-૫૦
રંગ, રેખા અને રૂપ	,, ,,	૫-૦૦
રક્ષિતા	,, ,,	૬-૦૦
મંદિરના ડુંગર	હરીશ નાયક	૭-૦૦
મહોરું ચોરનું મહોરી રાત	,, ,,	૧૫-૦૦
મધુરજની	,, ,,	૬-૦૦
કાજળરેખા	,, ,,	૪-૦૦
ભાવનપતે	,, ,,	૭-૫૦
એક ભારતની આત્મકથા	,, ,,	૩-૬૦
સ્વર્ગનો વર	વિષ્ણુકુમાર મહેતા	૬-૦૦
પ્રેમનગર	,, ,,	૭-૦૦
અમૃતમ	,, ,,	૭-૫૦
વિરાટ પ્રેમ, ગૌર ઉત્તર	જશવંત દવે	૧૦-૫૦
અંતર ભાવી આંખડી ઉભરાય	,, ,,	૭-૫૦
અભયરી	મંગલેશ અમીન	૧૦-૦૦
ફૂલોના રંગ	નાનુભાઈ ડી. નાયક	૧૦-૦૦
અગ્ને ખૂલેલી	વિનુભાઈ પટેલ	૭-૦૦
ગોરખ અને મચ્છિન્દ્ર	,, ,,	૫-૫૦